

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ BİLİM DALI

XVII-XVIII. YÜZYILLARDA KERKÜK KALESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Arkan Naji MIZRAB
174202031009

DANIŞMAN
Doç. Dr. Cemal ÇETİN

Konya 2020

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin

Adı Soyadı : Arkan Naji MIZRAB

Numarası : 174202031009

Anabilim Dalı : Tarih Ana Bilim Dalı

Bilim Dalı : Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı

Programı : Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐

Tezin Adı : XVII-XVIII. YÜZYILLARDA KERKÜK KALESİ

Bu tezin proje safhasından sonuçlandırılmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Arkan Naji MIZRAB

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	: Arkan Naji MIZRAB
	Numarası	: 174202031009
	Anabilim Dalı	: Tarih Ana Bilim Dalı
	Bilim Dalı	: Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı
Programı		: Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tezin Adı		: XVII-XVIII. YÜZYILLARDA KERKÜK KALESİ

ÖZET

Kerkük, Kuzey Irak'ın doğusunda kurulmuş kadim bir şehir olup, Kerkük Kalesi de bu şehrin en eski yerleşim birimidir. Kerkük şehri, düşman istilalarına karşı kendisini koruyabilmek amacıyla güçlü bir kalenin varlığına sürekli ihtiyaç duymuştur. Sümerler ve Asurlar döneminde temelleri atılan kale daha sonraki yıllarda güçlendirilmiş, tamir edilmiş ve birtakım eklemelerle sürekli muhkem halde tutulmaya çalışılmıştır. Kerkük Kalesi'nin Anadolu'nun Güneydoğuya açılan sınır kapısı konumunda bulunması orduların sürekli uğrak yeri olmasına sebep olmuş kanlı savaşların yapıldığı mücadelelere sahne olmuş ve kale sürekli tamir ve onarımlardan geçmiştir.

Bu çalışmada, ağırlıklı olarak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki defter ve belgelerden istifade edilmiş olup, veriler sayesinde XVII.-XVIII. yüzyıllarda Kerkük şehir kalesi'nin idari ve askeri yapılanması tespit edilmiştir. Kerkük Kalesi'nde görevli idari ve askeri sınıfların mevcudu ve yevmiyeleri ortaya konulmuştur. Tez vasıtasıyla Osmanlı Devleti ile Safevi arasındaki mücadelelerde Kerkük kilit bir konumda yer aldığı, gerek askeri gerekse de lojistik bakımından Osmanlı ordusunun hareket ve kabiliyetini sağlayan ana güzergâhlardan olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kerkük, Şehir, Kale, Osmanlı, Safevi, Mevâcib.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	: Arkan Naji MIZRAB
	Numarası	: 174202031009
	Anabilim Dalı	: Tarih Ana Bilim Dalı
	Bilim Dalı	: Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı
	Programı	: Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
	Tezi İngilizce Adı	: KIRKUK CASTLE at XVII – XVIII. CENTURIES

SUMMARY

Kirkuk is an ancient city established in the east of Northern Iraq, and Kirkuk Castle is the oldest settlement in this city. The city of Kirkuk constantly needed the existence of a strong fortress in order to protect itself against enemy invasions. The castle, the foundations of which were laid during the period of the Sumerians and Assyrians, was strengthened, repaired and tried to be kept in constant condition with some additions. The fact that Kirkuk Castle is the border gate of Anatolia to the east caused the armies to be a frequent destination and witnessed the struggles in which bloody wars were fought and the castle was constantly repaired and repaired.

In this study, official records in the Presidential Ottoman Archives were mainly used and XVII.-XVIII. administrative and military structure of Kirkuk Castle has been identified on the sides. The presence and casualties of the administrative and military classes in Kirkuk Castle were revealed. Through the thesis, it was understood that Kirkuk was in a key position in the struggles between the Ottoman State and Safavid and it was one of the main routes that provided the movement and capability of the Ottoman army in terms of both military and logistics.

Keywords: Kirkuk, City, Castle, Ottoman, Safavid, Mevâcib.

ÖNSÖZ

Osmanlı kaleleri ile ilgili çok sayıda çalışma bulunmaktadır, hatta bunlardan bazıları Kerkük Kalesi'ni de içermektedir. Ancak bu çalışmaların hiç biri müstakilen Kerkük Kalesi'ni konu edinmemiştir. Bu bağlamda konuya ilgi duymamızın temel nedeni hiç şüphesiz idari ve askeri yapısıyla bir sınır kalesi oluşumunun tarih disiplini çerçevesinde gerekli ilgiyi görmemesi ve müstakil araştırmalara konu olmamasından kaynaklı literatür eksikliğidir. Bununla beraber Osmanlı-İran sınır bölgesinin en hareketli ve tartışmalı bölgesini teşkil eden Irak'ın sınır koşullarının yoğun olmasına rağmen söz konusu koşullar çerçevesinde kent tarihinin incelenmemiş olması, çalışmaya ilişkin güdüleyici başka bir nedendir.

XVII-XVIII. Yüzyıllarda Kerkük Kalesi isimli bu tez ile İran sınırında bulunan, Osmanlı Devleti'ne ait Kerkük Kalesi'nin XVII.-XVIII. yüzyıllarındaki mevcut siyasi, idari, askeri ve fiziki durumu incelenmeye çalışılmıştır. Araştırma esnasında Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan belge ve defter serilerinin yanısıra Arapça ve Türkçe literatürden de istifade edilmiştir.

Üç ana bölümden oluşan tezin giriş kısmında Kerkük şehir kalesi ölçeğinde bir sınır kalesinin fonksiyonları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde Kerkük'ün coğrafi konumu ve jeostratejik önemi, tarihi süreçte Kerkük adı ve Osmanlı döneminde idari gelişmesi ve siyasi ve ekonomik ele alınmıştır. Osmanlı döneminde Kerkük yol sistemi tespit edilmiştir. İkinci bölümde Kerkük kale şehrinin tarihi, inşası ve fiziki durumu hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca kalenin mimarisi üzerinde durulmuştur. Yine bu bölümde kale içinde bulunan camiler, kiliseler, kümbetler, mahalleler, vakıflar, carşılar ve seyahatnameler göre Kerkük Kalesi hakkında da bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde Kerkük kale şehrinin idari ve askeri fonksiyonları ortaya konulmuştur. Bu amaçla; Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki Daire Başkanlığı'nda bulunan ve mevâcib belgeler ve defterlerinden azami ölçüde faydalanılmıştır. Bu belgelerden Kerkük Kalesi'nde görevli idari ve askeri sınıflar, bu sınıflarda bulunan nefer sayıları, zabitleri, elde edilen kazançlar tespit edilmiştir. Kerkük Kalesi'nin daimi statüsünde bulunan kadrolu askerlerin mevâcib ve ücretleri, yıllara göre dağılımı mukayeseleri ayrıntılı bir şekilde tablo ve

grafiklerle desteklenmiştir. Yine çalışmanın sonuna eklenen Kerkük Kalesi haritalar ve fotoğraflar ile belirtilmeye çalışılmıştır.

Çalışma konusunun tercih edilmesinde etkili olan ve çalışmalarımız süresince tüm hususlarda desteğini hiçbir şekilde esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Cemal ÇETİN'e sonsuz şükranlarımı sunarım, tez çalışmam sırasında yardımcı olan sevgili yüksek lisans ve doktora arkadaşlarıma ayrıca teşekkür ederim. Yüksek Lisans öğrenimim sürecinde gerek ders aldığım gerekse soru sorarak istifade ettiğim Yeniçağ bilim dalındaki tüm hocalarıma teşekkür ediyorum. Her zaman her durumda yanımda olan, maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen canım aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Arkan Naji MIZRAB

Konya 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IV
ÖNSÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
TABLOLAR LİSTESİ.....	XII
GRAFİKLER LİSTESİ.....	XIII
HARİTALAR LİSTESİ.....	XIV
RESİMLER LİSTESİ.....	XV
EKLER LİSTESİ	XVI
KISALTMALAR	XVII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
TARİHİ SÜREÇTE KERKÜK	5
1.1. KERKÜK'ÜN COĞRAFÎ KONUMU ve JEOSTRATEJİK ÖNEMİ..	5
1.2. TARİHİ SÜREÇTE KERKÜK ADI.....	7
1.3. OSMANLI İDARİ TEŞKİLAT ve KERKÜK'ÜN İDARİ YAPISI	9
1.3.1. Osmanlı İdari Teşkilatı.....	9
1.3.2. Kerkük'ün İdari Taksimatı	10
1.4. OSMANLI DÖNEMİ'NDE KERKÜK'ÜN SİYASİ-EKONOMİ YAPISI	12
1.4.1. Kerkük'ün Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi ve XVIII. Yüzyılın Sonuna Kadarki Siyasi Gelişimi	12
1.4.2. Kerkük'ün Ekonomik Faaliyetleri.....	15
1.5. OSMANLI DÖNEMİ'NDE KERKÜK YOL SİSTEMİ.....	16
1.5.1. Kerkük-Musul Yol Sistemi	17
1.5.1.1. Altunsuyu (Altun Köprü)	17

1.5.1.2. Erbil	17
1.5.1.3. Karakuş.....	18
1.5.1.4. Musul.....	18
1.5.2. Kerkük-Süleymaniye Yol Sistemi	18
1.5.3. Kerkük-Bağdat Yol Sistemi.....	19
1.5.3.1. Dakuk (Tauk).....	19
1.5.3.2. Tuzhurmatı	19
1.5.3.3. Salâhiye (Kefri)	19
İKİNCİ BÖLÜM	22
KERKÜK KALE ŞEHRİNİN FİZİKİ YAPISI ve KALEDE SOSYAL YAŞAM.....	22
2.1. KALE İNŞASI ve İÇ KALE’DE YER ALAN YAPILAR.....	22
2.1.1. Kalenin İnşası.....	22
2.1.2. Sur ve Kapılar	26
2.1.2.1.Top Kapı	26
2.1.2.2. Taş Kapı	27
2.1.2.3. Yedi Kızlar Kapı	27
2.1.2.4. Halvacılar Kapı	27
2.1.3. Tünel	29
2.1.4. Kızıl Köşk	29
2.1.5. Kümbet ve Minare.....	30
2.2. KALE HAYATI	31
2.2.1. Mahalleler	31
2.2.1.1. Meydan Mahallesi	32
2.2.1.2. Ağalık Mahallesi	32
2.2.1.3. Saray Mahallesi	32

2.2.1.4. Paşalar Mahallesi	33
2.2.2. Camiler.....	34
2.2.2.1. Ulu Cami	34
2.2.2.2. Danyal Peygamber Cami.....	34
2.2.2.3. Hasan Mekki Cami.....	34
2.2.2.4. Hasan Pakiz Cami	35
2.2.2.5. Uryan Cami	35
2.2.3. Kiliseler	35
2.2.3.1. Meryem Ana Kilise	36
2.2.3.2. Kırmızı Kilise.....	36
2.2.3.3. Um el-Ahzan Kilise.....	37
2.2.4. Medreseler.....	37
2.2.4.1. Müslüman Medreseleri.....	38
2.2.4.2. Gayrimüslim Mektepleri	39
2.2.5. Kale Çarşısı (Kilciler Pazarı)	40
2.2.6. Hamam	41
2.2.7. Vakıflar	41
2.2.8. Seyahatnamelere Göre Kerkük Kalesi	42
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	48
KERKÜK KALE ŞEHRİNİN ASKERİ YAPISI.....	48
3.1. KALE YÖNETİMİ	48
3.1.1. Kale Yöneticileri	48
3.1.1.1. Kadı	48
3.1.1.2. Dizdar	50
3.1.1.3. Ağalar	51
3.1.2. Kale Görevlileri.....	53

3.1.2.1. Müstahfızlar	53
3.1.2.2. Azebler	54
3.1.2.3. Gönüllüler	56
3.1.2.4. Dergâh-ı Ali Yeniçerileri	58
3.1.2.5. Topçular	63
3.1.3. Mevâcib Ödemeleri.....	65
3.2. OSMANLI-SAFEVÎ MÜCADELESİN'DE ve KERKÜK KALESİNİN	
ÖNEMİ..	68
3.2.1 Osmanlı-Safevi İlişkileri	68
3.2.2 Kerkük Muharebesi	71
SONUÇ.....	75
BİBLİYOGRAFYA	78
EKLER.....	93

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo I: Kerkük Kalesinde Mahallelerin Sokak Adları ve Tarihi Binalar.....	33
Tablo II: Kerkük Kalesi'ndeki Vakıf ve Mütevelli İsimleri.....	42
Tablo III: Kerkük Kalesi'nde Görev Yapmış Olan Bazı Kadılar (1686-1757).....	48
Tablo IV: Kerkük Kalesi'nde Bulunan Müstahfızların Sınıfı ve Mevâcibleri (7 Temmuz 1742)	54
Tablo V: Kerkük Kalesi'nde Bulunan Azeb Sınıfı ve Mevâcibleri (7 Temmuz 1742).....	56
Tablo VI: Kerkük Kalesi'nde Bulunan Gönüllüyan Sınıfı ve Mevâcibleri (7 Temmuz 1742)	57
Tablo VII: Kerkük Kalesi'nde Bulunan Yeniçerilerin Mevcudu ve Mevâcibleri (1630/1734-35)	59
Tablo VIII: Kerkük Kalesi'nde Bulunan Yeniçeri Askerlerin Zahir Bedeli (1699/1764).....	61
Tablo IX: Kerkük Kalesi'nde Bulunan Müstahfız, Gönüllü, Azeb ve Yeniçerileri Mevâcibleri.....	66
Tablo X: Kerkük Kalesi'nde Bulunan Dergâh-ı Âli Yeniçerilerinin Mevâcibleri ve Zahir Bedeli (1698-1703).....	67

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik I: 1630/1767-68 yılları Arasında Kerkük Kalesi'nde Bulunan Yeniçerilerinin Mevcudu	59
Grafik II: Kerkük, Van, Erzurum ve Kars Kalesi'nde Bulunan Yeniçerilerinin Mevcudunun Karşılaştırılması (1734-35).....	59

HARİTALAR LİSTESİ

Harita I: 1690-1750 Yıllar Arasında Anadolu’uda Yol Sistemi.....	21
Harita II: Kerkük şehrinin tarihi gelişimini gösteren harita.....	25

RESİMLER LİSTESİ

Resim I: Kerkük Kalesi’nin Giriş Kapıları ve Planı..... 28

Resim II: Matrakçı Nasuh’un Kerkük Minyatürü (1534).....43

EKLER LİSTESİ

EK I: BOA, AE.SAMD.III, 41/4040.....	93
EK II: BOA, AE.SMST.II. 87/9320	94
EK III: BOA, İE.AS. 48/4348	96
EK IV: BOA, AE.SMST.II, 112/12145.....	97
EK V: Kerkük Kalesi'nin Planı	98
EK VI: Kerkük Kalesi'ne Açılan Yeni Kapı ve Yolun Planı (15 Ocak 1882)	99
EK VII: VIII Kerkük Sancağın'ın Haritası 1916	100
EK VIII: Kerkük Kalesi'nin Harita Üzerindeki Konumu	101
EK IX: Kerkük Haritası.....	102
EK X: Kerkük Kalesi'nin Surları (Ocak 2020)	103
EK XI: Kerkük Kalesi'nin Tarihi Kilciler Çarşısı ve Gökkümbet Türbesi (Ocak 2020)	104
EK XII: Kerkük Kalesi'nin Top Kapsı ve Kale Evi (Ocak 2020)	105

KISALTMALAR

A.DVNS.NMH.d.	: Nâme-i Hümâyûn Defterleri
AE.SAMD.II	: Ali Emiri Fatih Sultan Mehmed II
AE.SAMD.III	: Ali Emiri Mehmed III
AE.SMHD.I	: Ali Emiri Mahmud I
AE.SMST.II	: Ali Emiri Mustafa II
AE.SMST.III	: Ali Emiri Mustafa III
AE.SOSM.III	: Ali Emiri Osman III
Bkz./bkz	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C.AS	: Cevdet Askeriye
C.EV	: Cevdet Evkaf
CTAD	: Cumhuriyet Tarihi Araştırmalar Dergisi
Çev.	: Çeviren
D.YNÇ.d	: Bab-1 Defteri Yeniçeri Kalemi Defterleri
ET	: Erişim Tarihi
EV.D	: Evkaf Defterleri
Haz.	: Hazırlayanlar
Hız.	: Hazreti
IQ	: Iraq
İE.AS	: İbnülemin Askeriye
İE.ENB	: İbnülemin Ensab
İE.EV	: İbnülemin Vakıf
İE.ML	: İbnülemin Maliye
İE.TCT	: İbnülemin Tevcihat
Lezez	: Şevval, Zilkade, Zilhicce
Masar	: Muharrem, Safer, Rebîülevvel
MD.	: Mühimme Defteri
ORSAM	: Orta Doğu Stratejik Araştırmalar Merkezi

OTAM	: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Recec	: Rebûlâhir, Cemâziyelevvel, Cemâziyelâhir
Reşen	: Receb, Şâban, Ramazan
s.	: Sayfa Numarası
S.	: Sayı
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
T.T.K.	: Türk Tarih Kurum
TASAM	: Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi
CGUA	: The General Union of Arab Archeologists
TDV	: Türkiye İslâm Ansiklopedisi
TSMA.E	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
VBBKSM	: Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Merkezi
YB.04	: Yabancı Arşiv Bulgaristan

GİRİŞ

İnsanoğlu, varolduğundan beri kendini dış tehditlere karşı koruma arayışına girmiş ve bu maksatla yerleşim bölgelerinin etrafını surlarla çevreleyerek güvenli bir alan oluşturmaya çalışmıştır.¹ Tehdit edilen sınır bölgelerinde savaş ve saldırı koşullarından dolayı yerleşimin uzun bir süre boyunca kale ve sur içinde kaldığı kentler, garnizon kent olarak anılmaktadır.² Kerkük şehri kale olarak düz bir ovada kurulmuştur. M.Ö. 3000 yıllarında yapılan kale bir tepenin üzerinde yer alır. Kale askeri yönden stratejik öneme sahiptir ve şehrin ilk yerleşim yeridir.³ Anadolu’da orta kol Diyarbakır, Nusaybin, Musul ve Bağdat arasındaki mevkide önemi gittikçe artmış olan Kerkük doğudan gelecek saldırılara karşı önemli bir savunma ve harekât üssü niteliği kazanmıştır.⁴ XV.-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nin sınırlarının savunmasını ve şehirlerin güvenliğini temin etmekteki en önemli unsur kalelerdir. Kaleler, genellikle yeniçerilerin görev yaptığı bir hisar olarak düşünülmektedir. Oysa kaleler içlerinde cami, kilise, medrese, mektep, çarşı gibi yapıların bulunduğu, yüzlerce, binlerce kişinin yaşadığı bir tesisler bütünüdür.⁵ XVII. yüzyılın en önemli coğrafyacılarından Kâtip Çelebi, Cihannüma adlı eserinde Kerkük’ün kentsel yerleşimine ilişkin olarak “şehir sur içindedir” ifadesini kullanmaktadır. Onun bu ifadesi yerleşimin kent niteliğine erişmiş olduğunu ve kentin sur içindeki karakterini muhafaza ettiğini göstermektedir.⁶

Merkezi hükümetin serhad bölgesindeki genel kontrol ve denetim stratejilerinin, idari ve askeri unsurlarının Kerkük Kalesi’nde idame ettirilmesi, kalenin kentsel gelişiminde temel rol oynamıştır. Kerkük’ün kentsel yerleşmelerinin gelişiminde kalenin merkez rolü, İran’ın serhad bölgesine olan saldırı ve

¹ Kale; aslında askeri mimari çerçevesinde ele alınır. Ancak kale, bir mesken olması düşünülerek tahkim edilmiş tek bir kitle halindeki yapı olup. Bir şehir veya bir kasabayı, hatta bazan bütün bir eyaleti korumaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Semavi Eyice, “Kale” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul 2001, s. 234-242.

² Max Weber, *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, (Çev. Musa Ceylan), Yarın Yayınları, İstanbul 2012, s. 101.

³ Ahmet Gündüz, “Kerkük”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXV, Ankara 2002, s. 290.

⁴ İmad Abdülislam Rauf, *Dirasat Vesaikiye fil Tarihi Kürd el-Hadit ve Hadarethum*, 1 Baskı, Dâr Zaman, Dimeşk 2012, s. 95.

⁵ Ali Boran, “Osmanlı Dönemi Kale Mimarisi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, X, Yeni Türkiye, Ankara 1999, s. 347-348.

⁶ Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, Atatürk Kitaplığı, İstanbul, s. 447.

kuşatmalarının sürdüğü XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiştir.⁷ Bunun doğal sonucu olarak da Kerkük; Kale, Eskiya ve Korya Yakası olarak üç ana bölgeye ayrılmıştır. Ancak, XVI. yüzyıldan beri varlığından haberdar olduğumuz, kale dışında küçük yerleşimler de mevcuttur.⁸

Kerkük Sancağı ve Kerkük şehri ile ilgili Mediha Küfrevi'nin *XVI. Asırda Kerkük Sancağı (1515-1560)*⁹, Fettah Turan'ın *Kerkük Tarihi (1525-1923)*¹⁰, Ahmet Recep Tekcan'ın *III nolu Kerkük Mufassal Tahrir Defterine Göre XVI. yüzyılda Kerkük*¹¹ ve Fasih Dinç'in *XIX. Yüzyılda Kerkük (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*¹² adlı çalışmaları bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalar ele aldıkları dönem hakkında oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ancak XVII.-XVIII. yüzyılları kapsayan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Nitekim bu zaman dilimi esnasında Osmanlı-Safevi mücadelesinde de Kerkük Kalesi stratejik bir konumda yer aldı ve sürekli el değiştirdi. Özellikle XVIII. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen çarpışmalar esnasında da oldukça nazik bir konumda yer aldı. "XVII.-XVIII. Yüzyıllarda Kerkük Kalesi" adlı tez konusunun belirlenmesindeki temel amaç; bir serhad kalesi olan Kerkük Kalesi'nin, tarihi, inşası, fiziki durumu ve içinde bulunan tarihi eserler çerçevesinde kalenin tarihi süreçteki rolünün araştırılmasıdır. Kalede birçok muhtelif yapı inşa edilmiştir.¹³ Kerkük Kalesi, XVII.-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı ile Safevi Devleti arasında sınır olması bakımından oldukça önemli görülmüştür. Kalenin yönetimi ve askeri durumu üzerine daha önceden yapılmış ayrıntılı bir çalışma mevcut değildir. Konu tespitinde bu husus göz önünde bulundurulmuş ve Kerkük Kalesi ölçeğinde bir sınır kalesinin fonksiyonları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

⁷ Suphi Saatçi, *Kerkük Evleri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2003, s.14; Fasih Dinç, *XIX. Yüzyılda Kerkük (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Elazığ 2016, s. 385.

⁸ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Musul-Kerkük ile ilgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Ankara 1993, s. 32.

⁹ Mediha Küfrevi, *XVI. Asırda Kerkük Sancağı (1515-1560)*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010.

¹⁰ Fettah Turan, *Kerkük Tarihi (1525-1923)*, (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2006.

¹¹ Ahmet Recep Tekcan, *III nolu Kerkük Mufassal Tahrir Defterine Göre XVI. yüzyılda Kerkük*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006.

¹² Fasih Dinç, *XIX. Yüzyılda Kerkük (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Elazığ 2016.

¹³ Taha Bakır, *Mukadimet fi Tarih Elhadarat Elkadime*, 2 Baskı, Alwarrakbooks, London 2012, s. 153-154.

Çalışmanın zaman aralığı olarak XVII.-XVIII. yüzyıllarda belirlenmesi iki asırlık dönemi ifade etmesi bakımından semboliktir. Ancak XVIII. yüzyılın ilk yarısında başlayan Osmanlı-Safevi mücadelesinde kaledeki görevlilerin etkisini ortaya koyması da bu iki yüzyılı seçmemize sebep teşkil etmiştir. Bunun yanında ulaşılabilen arşiv verilerinin büyük ölçüde mevacib¹⁴ defter ve belgeleri olması da çalışmanın zaman ve mekân sınırlamasında etkili olmuştur. Bu itibarla kalenin stratejik önemi, fiziki yapısı, kale yönetimi ve görevlilerinin teşkilatlanmasını ortaya koyma imkânı tanıyacak bir çalışma yapma amaçlanmıştır.

Kerkük kale şehrinin yerleşimi, yönetim ve askeri yapısıyla kentsel mekân oluşumunu sınır koşulları çerçevesinde incelemeye odaklı bu çalışma, çok geniş ve farklı kaynaklara başvuruyu zorunlu kılmıştır. Çalışmamızla alakalı olarak Türkiye’de yayınlanmış İsmail Hakkı Uzunçarşılı¹⁵, Mehmet Zeki Pakalın¹⁶, Suphi Saatçi¹⁷ ve Johann Wilhelm Zinkeisen¹⁸ Osmanlı tarihi eserlerinden istifade edilmiştir. Konuyla ilgili farklı dillerdeki kitap ve makaleler eldeki imkânlar çerçevesinde tespit edilmiş olup, ikinci el kaynak olarak bu eserlerden de faydalanılmıştır. Bu çalışmaların yanında Iraklı araştırmacıların kaleme aldığı eserlerden de istifade edilmiştir. Bunların başında Irak tarih yazımında önemli bir referans teşkil eden Abbas el-Azzavî¹⁹, Şakir Sabır Zabit²⁰, Abdurrezzak el-Haseni²¹, İmad Abdulselam Rauf²² çalışmaları gelmektedir. Kerkük ve kalesininin çevre bölgesini tanımlamada aydınlatıcı olmuşlardır. Bunun yanında Türkiye Cumhuriyeti

¹⁴ Kaleler içersinde görevli olan askerlerin mevacib kayıtlarında yeniçerilerin üç ayda bir almış oldukları maaşlarına ulûfe denildiği gibi ödemenin yapıldığına dair tutulan kayıtlarda da mevacib tabiri kullanılmıştır. Mevacib tabirini öncelikle Memluklu Devleti kullanmış, Osmanlı Devleti de onlardan almıştır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, C. I, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.411-412.

¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarihi Kurum, Ankara 1984.

¹⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, 2 Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

¹⁷ Suphi Saatçi, *Kerkük Evleri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2003.

¹⁸ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Nilüfer Epçeli), C. IV, Yadi Tepe, İstanbul 2011.

¹⁹ Abbas el-Azzavî, *Tarihü'l-Irak Beyne İhtilaleyn*, C. V, Dârel-Arabiye Lımvsuat, Beyrut 2004.

²⁰ Şakir Sabır Zabit, *Kerkük'te İctima-i Hayat Folklorü*, Zaman Basım Evi, Bağdat 1961.

²¹ Abdurrezzak el-Haseni, *el-İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, Matbaa el-Arfan, Siyda 1958.

²² İmad Abdulselam Rauf, *Musul fil Ahd el-Otmani (Hukum Elmeheki) 1726-1834*, Matbaa Adab, Necef 1975.

Arşivler Genel Müdürlüğü Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BOA), Ali Emiri Mustafa II, Mustafa III, Mehmed III Mahmud I, Osman III, Evkaf Defter, İbnülemin Maliye, Vakıf, Askeriye, Tevcihat, Cevdet Askeriye, Evkaf, Nâme-i Hümâyûn, Bâb-ı Defterî Yeniçeri Kalemî Defterleri, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve Mühimme Defteri tasniflerinden elde edilen kayıtlar çalışmanın iskeletini oluşturmuştur. Bununla beraber Vilayet Salnamesi, Nezareti Maarif-i Umumiye ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde Kerkük'teki vakıflara ait kayıtlardan önemli oranda faydalanılmıştır. Kerkük şehriyle ilgili tespit edebildiğimiz belgeler de yine teze eklenerek bu eser vücuda getirilmiştir. Son olarak erişebildiğimiz dönemin kronikleri, mevcut ikinci el yerli ve yabancı literatür ve ulaşabildiğimiz arşiv belgelerinin sentezi neticesinde tez ortaya çıkmış oldu.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHİ SÜREÇTE KERKÜK

Çalışmanın bu bölümünde kadim şehirlerden olan ve birçok devlete ev sahipliği yapmış Kerkük'ün yerleşim alanları, demografisi ile şehirde gerçekleşen ekonomik faaliyetler ve yol sisteminden bahsedilecektir.

1.1. KERKÜK'ÜN COĞRAFİ KONUMU ve JEOSTRATEJİK ÖNEMİ

Kerkük, 35° 25' kuzey enlemi ve 44° 25' doğu boylamları arasında, deniz seviyesinden yaklaşık 300 metre yükseklikte bulunmaktadır. Kerkük'ün batısında Dicle nehri ile bölgeyi ayıran Hamrin dağları, kuzeybatısında Küçük Zab nehir vadisi, güneydoğusunda ise Diyale vadisi bulunmaktadır. Kuzeydoğuda da Zağros dağları ile çevrilmiştir.²³ Karayolu üzerinde yeri alan Kerkük, Musul'a 140 km Bağdat'a 248 km, Erbil'e 90 km, Süleymaniye ise 114 km uzaklıktadır.²⁴

Kerkük Kalesi'nin tarihi çok eski çağlara uzanır ve eski Kerkük halkı bu kalede ikamet etmiştir.²⁵ Hassa suyu Kerkük'ü ikiye ayırır. Daha sonraları suyun doğusunda kalan ve kentin ilk yerleşim çekirdeğini oluşturan kaleyi de içine alan bölümü Hassa suyu dışında Kerkük sınırları içerisinde üç nehir geçer; Birincisi, Büyük Zab (Zab-ı Kebir) bir bölümü İran'dan ve öteki diğer bölümleri Hakkâri dağlarından gelen ve Ravendüz kazasının ortasından geçtikten sonra Dicle'ye akar. İkincisi, Küçük Zab (Zab-ı Sağır) bir bölüm İran'ın Bane bölgesinden gelen ve diğer bölümleri Köysancak, Raniye ve Merge dağlarından gelen, Köprü kasabasından geçerek Dicle'ye karışır. Üçüncüsü de İran'dan gelen Bağdat vilayetine giren Diyale

²³ Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *111 numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri(Kanuni Devri)*, Dizin, Transkripsiyon ve Tıpkıbasım, Yayın Nu: 64 Defteri Hakanî Dizisi: VIII, Ankara 2003, s. 1; Saadi İbrahim el-Daraci, "el-malim Umraniye Kadime fil Kal'at Kerkük", *Mecellet el-Turat el-İlmi el-Arabi*, XXXVII, 2018, s. 335.

²⁴ Gündüz, "Kerkük", s. 290; Mehdi Salih Said el-Abbasi, *Kerkük fil Avahir Ahd el-Otmani Avdâuha el-İdariye ve'l-Ktisadiye ve'l-Tekâviye*, (Camiat Musul, Kuliyet Adab, Risalet Maciser), Musul 2005, s. 6.

²⁵ Nilüfer Bayatlı, "Osmanlı Döneminde Kerkük Şehrinin Siyasi Durumu ve Önemi", *Kardaşlık*, S.15, Eylül 2002, s. 26-28. Bkz. Bu çalışma içinde İkinci Bölüm, Kalenin İnşası.

nehridir.²⁶ Dakuk (Tavuk) çayı, Aksu, Hor çayı, Leylan suyu, Küçük dere, Kazar çayı, Mayar dere, Kuru çay, Edhem suyu burada bulunan diğer akarsulardır.²⁷

Bölgenin üzerinde bulunduğu coğrafya, Anadolu ile Asya ve dolayısıyla Avrupa ile Asya arasında tarihi bir yol özeliği taşımaktadır. İçinde yer aldığı Mezopotamya²⁸ bölgesi ilk çağlardan bu yana dünyanın en önemli kültür ve medeniyetlerinin doğup geliştiği ve yaşadığı önemli bir merkezdir. Bunun yanında zengin yer altı kaynaklarının bulunması nedeniyle tarih boyunca önemini korumuştur.²⁹ Bölgenin coğrafi yapısı ve coğrafi sınırları hakkında sağlıklı bir tespit yapılması için muhtelif dönemlere ait kaynaklar ve gezginlerin bölge için kullanmış oldukları adları ve izlenimlerinin incelenmesi gerekmektedir.³⁰ Mezopotamya’da kurulmuş en eski uygarlıklar; *Sümerler, Akadlar, Babiller, Asurlar ve Elamlardır*. Bu uygarlıkların yanında Kerkük’ün Türk tarihi süreci de dikkate değerdir.

Amerika ve Hindistan’a giden alternatif yolların keşfinden önce “*İpek Yolu*”³¹ ile Batı’ya giden hammadde kaynaklarının güzergâhı üzerinde bulunan bu bölge, hammadde akışını kontrol etmek isteyen devletlerin daima dikkatini çekmiştir. Bölge, zengin petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olması, dünya ulaşım trafiğinin kesişim bölgesinde yer alması, medeniyetlerin ve dinlerin doğup gelişmesine ev sahipliği yapması ve kültür merkezi olması bakımından tarih boyunca ilgi odağı olmuştur. Bu ilgi günümüzde de devam etmektedir.³² Kerkük Bölgesi, İngiltere’nin Ortadoğu hâkimiyetinde de çok önemli bir yere sahiptir. Stratejik önemine, tarım ve

²⁶ Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak 1831-1914*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 30.

²⁷ BOA, 111 Numaralı Kerkük Livası, s.1-2.

²⁸ Mezopotamya; olarak ismi geçen bölge, Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer alır. Bu sebeple Mezopotamya tanımı daha çok toprakları bu iki nehir arasında kalan yerleşim yerleri için kullanılmaktadır. Güneydoğu Toroslardaki kar ve yağmur suları ile kabaran “Dicle” ve “Fırat” Nehri, Bağdat yakınlarındaki “Kurna” şehrinde birleşirler. Bu nehirler birleştikten sonra “Şattü-l-Arap” ismini alır ve sonra Basra Körfezi’nden denize dökülür. Bkz. Bülent İplikçioğlu, *Eski Çağ Tarihinin Anahatları I*, Edebiyet Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 42.

²⁹ Nefil Demirci, *Dünden Bugüne Kerkük Kerkük’ün Siyasi Tarihi*, Renk Ofset, İstanbul 1990, s. 10.

³⁰ Mustafa Kayar, *Türk Amerikan İlişkilerinde Irak Sorunu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 100.

³¹ İpek Yolu; Çin’den başlayarak Anadolu ve Akdeniz aracılığıyla Avrupa’ya kadâruzanan ve dünyaca ünlü ticaret yoludur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Bozkurt, “İpek Yolu”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul 2000, s. 369-373.

³² Emruhan Yalçın, “Kerkük’ün Nüfus Yapısını Değiştirmeye Yönelik Çalışmalar”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmalar Dergisi, CTAD*, XII/ 23, Bahar 2016, s. 138.

petrol zenginlikleri de eklenince, vazgeçilmezliği bir kat daha artmaktadır. Hindistan'a yapılacak bir harekâta ilk adımının atılması gerektiği gibi, Basra Körfezi yoluyla da güneye yönelecek herhangi bir saldırıyı göğüsler durumdadır.³³ Kerkük bölgesi, aynı zamanda büyük güçlerin Orta Doğu'da petrol arama ve işletme imtiyazları için birbirleriyle yarıştıkları bir bölgedir.

1.2. TARİHİ SÜREÇTE KERKÜK ADI

Tarihin en eski yerleşim yerlerinden biri olan Kerkük, şöhretini tarihi dönemlerden günümüze kadar devam ettirmiş, birçok medeniyet ve millete ev sahipliği yapmıştır.³⁴ Yapılan kazılar Kerkük'ün beş bin yıllık bir şehir olduğunu ortaya koymaktadır. Şehrin adı tarih boyunca farklı şekillerde geçer eski Babil ve daha Asur devleti döneminde kuzeydoğudan gelen dağlı kavimlerin akınlarına sık sık kalan bu bölgeye “*Garmakan*”, Süryani ve Hristiyan kaynaklarında şehrin adı “*Beyt-i Kermay*”³⁵ ve “*el-Kerh*” olarak geçmektedir.³⁶ Asur Hükümdarı Sarnabal tarafından Medyalılara karşı koyacak bir kale hizmetini görmek üzere kurulduğu kaydedilmiştir. Bu kaynaklarda geçen “*Kerh Sulu*” adının Kerkük olduğunu G. Hoffman tarafından iddia etmiştir.³⁷ Daha sonra Kral Seleukos döneminde kentin hisarına bir burç eklemiş ve buraya “*Karh Selokh*” adı verilmiştir.³⁸

³³ Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 2; Hakan Yıldız, *Irak Musul Kerkük Üçgeni ve Büyük Oyun*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 13; İbrahim Dmeral, “Kerkük'te Türkçe Yayımlanmış Beşir Gazetesi Üzerine İnceleme”, *Kardaşlık*, XIX/ 76, Ekim-Aralık 2017, s. 15.

³⁴ Kerkük uzun tarihi boyunca sırasıyla, Sümerler, Asurlular, Seleukoslar, Sasaniler, Emevîler, Abbasîler, Selçuklular, Atabekler, Moğollar, Celayirliler, İlhanlılar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safavîler ve Osmanlılar egemenliği altında bulunmuştur. Bkz. Ersed el-Hurmuzi, *Hakikatü'l Vücûd Türkmen fill Irâk*, Kerkük Vakfı, İstanbul, 2005, s. 83-99; Bülent İplikçioglu, *Eski Çağ Tarihinin Anahatları I*, s. 42; Ali İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fil't-Tarih*, C. X , Tahkik: Ömer Abdulsalam, Dârel-Kitab Arbi, Beyrut 1997, s. 450; Enver Yakupoğlu, *Irak Türkleri*, Boğaziçi, İstanbul 1976, s. 13.

³⁵ BOA, *Musul-Kerkük*, s. 15; Ahmet Gündüz, *Irak Dosyası*, Tatav Yayınları, İstanbul 2003, s. 32.

³⁶ Cemal Baban, *Usul Esmaa el-Mudun ve'l-Mevaka el-İrâkiye*, C. I, Mucima el-İlmi kurdi, Bağdat 1989, s. 249.

³⁷ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 6.

³⁸ M.Ö. 330 yılında Makedonyalı İskender'in, Erbil'den Bâbil şehrine ilerlediği sırada Kerkük'ün adının “Mennes” olarak geçtiğini belirtmektedirler. Abdulhalik Bakır, “Eski Çağlardan Günümüze Kadâr Türkmen Şehri Kerkük”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, XVII/ 1, Elazığ 2009, s. 27; Beşir Yusuf Fransis, *Mevsuat el-Mudun ve el-Mevak-a fil el-İrâk*, (Har: Cinan Beşir Yusuf, Ziyad Eymen Beşir), C. I, E-kutub, London 2017, s. 291.

M.Ö. 2000 ortalarında “*Arrpkha*” Asurlar, anlamında büyük bir şehir olduğu düşünülen ve Kerkük’ün şehri koruyan bir kale olduğunu söylemek mümkündür.³⁹ Sasaniler devrinde ise “*Kermeka*”⁴⁰ olarak adlandırılmıştır.

Kerkük, İslam fetihlerine kadar Sasanîlerin egemenliği altında kaldı Hz. Ömer döneminde ise el-Cezîre bölgesi İyâz b. Ganm komutasındaki Müslümanlar tarafından fethedildi.⁴¹ Emeviler ve Abbasiler döneminden sonra birçok devletin hâkimiyeti altına girdi. XIV. yüzyılın sonlarına doğru Timur tarafından fethedilen şehir daha sonra “*Kerkük*” olarak adlandırılmıştır.⁴² Bu adı Akkoyunlular döneminde aldığı da ileri sürülmektedir. Ünlü Irak Türkmen düşünür ve tarihçisi Mustafa Cevad’ın görüşüne göre, bugünkü Kerkük adının, “*Kerhinî*” şeklinden, önce “*Kerki*”ye sonra da Farsçanın küçülme metodu ile “*Kerik*”, daha sonra da Kerkük şekline dönüşmüştür. Ancak “*Kerkük*” kelimesinin bugünkü şeklinin, şehrin dışında ezeli bir ateş olarak yanmakta olan ve günümüzde “*Gürgürbaba*” “*eski adıyla Gor-Khora veya Kor-Kora*” olarak adlandırılan yerin adından türetildiği de ileri sürülmektedir.⁴³

³⁹ el-Haseni, *el-İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, s. 218; Taha Bakır-Fuaf Sefer, *el-Murşid İle Mvtun el-Atar ve el-Hadara*; Rihle el-Rabi-a, Dârel-Cumhuriye, Bağdat 1966, s. 14; Muhammed Hadi el-Daftar, Abdullah Hassan, *el-iraq el-şmali*, Matmuaat el-Anhar, Bağdat 1955, s. 152.

⁴⁰ Baban, *Usul Esmâ el-Mudun*, s. 249.

⁴¹ Mevlüt Koyuncu, “İlk İslam Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, X/ 1, 2008, s. 134.

⁴² Gündüz, “*Kerkük*”, s. 290.

⁴³ Bakır, “*Eski Çağlardan*”, s. 34-35.

1.3. OSMANLI İDARİ TEŞKİLATI ve KERKÜK'ÜN İDARİ YAPISI

1.3.1. Osmanlı Devleti İdari Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde temel idari birim sancaktır, sancaklardan beylerbeylik ya da eyalet denilen büyük idari birimler oluşmuştur.⁴⁴ Eyaletlerde padişahın mutlak otoritesini temsil eden en fazla olan yönetici beylerbeyidir. Beylerbeylik Osmanlıların ilk zamanlarında taşrada belli bölgelerdeki timarlı sipahilerin başkomutanlığı idi.⁴⁵ Fethedilen şehirler, biren sancak halinde gazilere veya hanedan üyelerine tevcih edilirdi. Bunlar görevlendirildikleri sancakta Sancakbeyi olarak görev yapıyorlardır. Osmanlı Devleti'nde ilk düzenli teşkilat ve kurumsallaşma Orhan Bey (1324-62) döneminde gerçekleştirilmiştir.⁴⁶

1362'de Rumeli Beylerbeyliği, Yıldırım Bâyezid zamanında 1393'de Anadolu Beylerbeyliği, Mehmet Çelebi zamanında 1413'de Rum Beylerbeyliği kurularak beylerbeylik sayısı üçe çıkarılmıştır. II. Bâyezid (1481-1512) döneminden sonra Yavuz Sultan Selim (1512-20) döneminde, 1514'de Çaldıran Savaşı'nda İran Safevî Devleti'ne karşı kazanılan zaferle Doğu Anadolu, 1516 ve 1517'de Memlûk Devleti'ne karşı yapılan Mercidabık ve Ridaniye Savaşları Osmanlılar, İslam dünyasının lideri olmuştur. bu dönemde devlet yönetimi ve kurumlarda eski Türk geleneğine göre İslamî motiflerin daha ön plana çıktığı görülmektedir.⁴⁷ Kanuni Sultan Süleyman (1520-66) döneminde ise tarihinin en geniş sınırlarına ulaşan ve bir dünya imparatorluğu olan Osmanlıların bu dönemi, idari, askeri, sosyal ve hukuki alanlarda çıkarılan kanunlarla teşkilat ve kurumlarının en gelişmiş bir seviyeye ulaştığı dönem olmuştur.⁴⁸ XVI. yüzyılın sonlarından itibaren eyalet de denilen bu yönetim biriminin yöneticisi beylerbeyi idi.⁴⁹ Daha sonra Osmanlı devletin

⁴⁴ Halil İnalcık, "Eyalet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI, İstanbul 1995, s. 548.

⁴⁵ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul(1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2003, s. 29.

⁴⁶ Abdüllatif Armağan, "Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler", *Gazi Akademik Bakış*, S. 09, 2011, s. 154-155; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 29.

⁴⁷ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 108-109.

⁴⁸ Armağan, "Klasik Dönemde", s. 155.

⁴⁹ İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik*, s. 109.

genişlemesi ile idari teşkilatın da XVII. yüzyılın başlarından itibaren genişleme ihtiyacı doğmuştur.

Yine, idari teşkilatın başında Sultan adından veya Sultan tarafında verilen buyurdu ile atanan, askeri ve sivil yönetim yetkilere sahip komutanlar burumaktaydı. Osmanlı idari sisteminin üst birimi olan Eyaletler valilere, sancaklar sancakbeylere, kazalar da voyvodalara tevcih edilirdi.⁵⁰ Osmanlı devletinde eyalet ve sancaklarında görev yapan yöneticiler “*Ümera, ehl-i örf*” hiyerarşik sıra itibarıyla şunlardır;⁵¹ beylerbeyi, sancakbeyi, alaybeyi (miralay), çeribaşı (seraker), çavuşlar, dizdar, kale görevlileri, mustahfızlar, azebler, derğah-ı ali yeniçerileri, defterdar, şehir kethüdası, sübaşı, muhtesib, asesler ve şahnedir.

1.3.2. Kerkük’ün İdari Taksimatı

İrakeyn Seferi sonunda Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine giren bölge, Bağdat eyaleti aynı adla bir eyalet teşkil edilince Kerkük de sancak merkezi haline getirilerek Bağdat eyaletine bağlandı.⁵² 1542 tarihli olduğu tahmin edilen Bağdat eyaleti kanunnâmesine göre Kerkük, Bağdat eyaletinin bir sancağının merkeziydi. Bu tarihte Kerkük merkez nahiyesinin yirmi dört köyü mevcuttu. XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait sancak listelerinde Kerkük Bağdat eyaletine bağlı bir sancak olarak geçertedir.⁵³ Osmanlı Devleti ve Safevi arasında 1555 yılında yapılan Amasya Antlaşması’ndan⁵⁴ sonra Şehr-i Zor’un (Şehrizol)⁵⁵ idari statüsüne ilişkin yeni düzenleme, ulaşabildiğimiz kayıtlara göre 1560 sonrasına tekabül etmektedir. Zira 1563’te Musul Şehr-i Zor eyaletine bağlı bir durumdadır. Şehr-i Zor eyalet sınırlarının 1563 tarihi itibarı ile Musul’a kadar olan bölgeyi ihtiva etmesi Kerkük’ün

⁵⁰ Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, s. 56.

⁵¹ Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 43.

⁵² Gündüz, “Kerkük”, s. 292.

⁵³ *111 numaralı Kerkük Livası*, s. 5.

⁵⁴ Amasya Antlaşması; 29 Mayıs 1555 yılında Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında yapılan bir antlaşmadır. Bu antlaşmanın önemi Bağdat, Basra, Musul, Şehr-i Zor, Bitlis, Van, Atabegler ve Erzurum üzerindeki Osmanlı hâkimiyetini Safeviler tanımış ve kabul etmiştir. Bkz. Ali Şakir Ali, *Vilayet el-Musul Fi el-Karın el-sadı aşar*, Dâr Gayda, Amman 2011, s. 74.

⁵⁵ Şehr-i Zor, kaynaklarda Şehrizur, Şehrezur, Şehrizul ve Şehrizol olmak üzere çeşitli isimler kullanılmıştır. Söz konusu tabirlerden Şehr-i Zor veya Şehrizor tabiri bölgeye gelen Müslüman coğrafyacılar tarafından bu tabirler kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taufiq Wahby, “Ashl Tesmiyete Şehrizor”, *Mecelletü’l Sumer*, I-II/ 16, Bağdat 1961, s. 139-141.

de bu sınırlar içinde olduğuna yönelik güçlü bir kanaat oluşturmaktadır.⁵⁶ Bu dönemde Şehr-i Zor Beylerbeyliği'nin bütün Kuzey Irak bölgesini ihtiva etmesini, sınır savunma sisteminin duyduğu mali ve askeri ihtiyaca bağlamak gerektirmektedir.⁵⁷ Musul sancağı 1566 yılında Bağdat eyaletine bağlanması kararı verildiğinden dolayısıyla Musul sancağı ile ilgili defterlerinin Bağdat'a gönderilmesine ilişkin Kerkük beylerbeyine gönderilen Padişah hükmü, Kerkük'ün Şehr-i Zor Beylerbeyliği'nin merkezi olduğu göstermektedir.⁵⁸ XVII. yüzyılda tutulmuş Bağdat vilayeti idari sınırları altında da Kerkük adına rastlanmaz.⁵⁹ Bu muhtemelen yukarıda zikredilen Şehr-i Zor beylerbeyliğinin aynı adlı sancağı ile birleşmesinden kaynaklanmıştır.

Öte yandan, Kerkük'ün 1617 yılında “Kerkük Kazâ” olarak gösteren bir kaynakta, Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından yayınlanan 82 Numaralı Mühimme Defteri'dir. Bu defterdeki bir hükümden, 17 Ekim 1617 tarihinde Şehr-i Zor beylerbeyisine ve Kerkük kâdîsına gönderdiği hükümde Kerkük kazâsının Şehr-i Zor eyaletine bağlandığı anlaşılmaktadır.⁶⁰ Daha sonra 1653 tarihinde bir diğer kaynağımız da taşıyan Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi'nde Kerkük sancak olarak Musul eyaletine tabi kaydedilmiştir.⁶¹ Ancak, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Şehr-i Zor eyaletine bağlandığı anlaşılmaktadır.⁶²

XVIII. yüzyıl başlarında yıkıma uğrayan Şehr-i Zor eyaletinin çoğunluk Baban beyi Süleyman Paşa'ya tevcih edilmiştir. Şehr-i Zor'un yerine eyalet merkezi (paşa

⁵⁶ Gündüz, “Kerkük”, s. 292.

⁵⁷ Sınır bölgesinin şartları yerel güç unsurlarının tercih ve yönelimlerine karşı merkezi hükümetin hareket ve manevra kapasitesini kısıtlamıştır. Zira bölge Osmanlı üslerinden çok uzak olduğundan askeri ve mali yardım ihtiyaç anında ulaştırılamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, *Devleti Aliye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Arastirmalar-ı*, Türkiye İş Bankası Yayınları İstanbul 2012, s. 182.

⁵⁸ Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 33; Dinç, *XIX. Yüzyılda Kerkük*, s. 44.

⁵⁹ Gündüz, “Kerkük”, s. 292.

⁶⁰ Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), Özet Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım, Yayını nu 47 Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VI, Ankara 2000, s. 80.

⁶¹ *Sofyalı Ali Çavuş kanunnamesi: Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak tasarruf sistemi'nin hukuki ve mali müeyyede ve mükellefiyetleri*, (Haz: Midhat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 1992, s. 40.

⁶² 111 numaralı Kerkük Livası, s. 5; Dinç, *XIX. Yüzyılda Kerkük*, s. 44.

sancağı) oldu.⁶³ Kerkük idari düzeninde sancak statüsünde olup paşa unvânlı yöneticiler tarafından idare edilmiştir.⁶⁴

1.4. OSMANLI DÖNEMİ'NDE KERKÜK'ÜN SİYASİ-EKONOMİ YAPISI

1.4.1. Kerkük'ün Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi ve XVIII. Yüzyılın Sonuna Kadar Olan Gelişmeler

Moğollar 1258'de Bağdat'ı işgal ettikten sonra, Kerkük, Bağdat'ın idari devletine bağlandı ve 1405'ten sonra, Celayirlerin başkenti Tebriz'e bağlanan Bağdat, Tebriz'in yeni başkentine idari altına alınmıştır.⁶⁵ Daha sonra Kerkük iki Türkmen devleti olan Karakoyunlular (1411-68) ve Akkoyunlular'ın hâkimiyetine geçmiştir. (1468-1508) Bu tarihten sonra Kerkük, (1508-14) yılları arasında Safevilerin elinde kalmıştır.

Yavuz Sultan Selim, Anadolu'nun birliğini ve bütünlüğünü korumayı düşünerek Safevî hanedanı tarafından tehdit edilen Doğu hudutlarını sağlamlaştırmak ve Safevi tehlikesini tamamen ortadan kaldırmak istemiştir.⁶⁶ Mezhep ayrılığı ve bu ayrılığın körüklediği siyasi mücadeleler neticesinde iki büyük Türk Devleti'nin karşı karşıya gelmesiyle birlikte, XVI. yüzyıl Türk tarihinin en önemli vakalarından biri olan, Çaldıran Savaşı gerçekleşmiştir. 23 Ağustos 1514 tarihinde Çaldıran Ovası'nda yapılan savaşta Osmanlı kuvvetleri büyük bir zafer kazanırken, Safeviler bozguna uğramıştır.⁶⁷

Çaldıran zaferinden sonra Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'yu, Güneydoğu Anadolu'yu Orta Anadolu'yu, Musul-Kerkük bölgesi ile bazı kale ve şehirleri kalıcı olarak hâkimiyeti altına almıştır. Böylece Yavuz Sultan Selim'in Güneydoğu Anadolu siyaseti başarıya ulaşmıştır.⁶⁸ Savaş sonrasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu yürütülen diplomatik temaslar neticesinde Diyarbakır havalisi itaat altına

⁶³ Gündüz, "Kerkük", s. 292; *III numaralı Kerkük Livası*, s. 5.

⁶⁴ Dinç, *XIX. Yüzyılda Kerkük*, s. 92.

⁶⁵ Halit Abdul-Moneim Al-Ani, *Ahid Devlet Karakoyun el-Turkmaniye*, Arapça ve İngilizce Ansiklopedisi, C. I, Bağdat 1977, s. 41.

⁶⁶ Dilaver Azimli, "Safevi-Osmanlı İlişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi (Ekonomik Yönden)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, III/ 4, 2010, s. 102.

⁶⁷ Ahmet Asrar, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Alemi*, Büyük Kitaplık, İstanbul 1972, s.44.

⁶⁸ Azimli, "Safevi-Osmanlı İlişkileri", s. 103.

alınmıştır.⁶⁹ Nusaybin ve Urfa'da dâhil Irak kuzey kısmı, Kerkük ve Musul, Osmanlı Devleti'ne katılmıştır.

Bölgedeki Osmanlı egemenliği, Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan 1534 yılındaki Bağdat Seferi'yle daha sağlam temellere oturtulmuş ve Irak'ta yeni bir idari yapıya gerçekleştirilmiştir. Bu yapı, Irak havalisini beş ayrı eyalete bölerek idare etmek şeklinde gerçekleşmiştir.⁷⁰ Bu eyaletler şöyledir; Kuzeyde Musul ve Şehr-i Zor, ortada Bağdat ve güneyde de Basra ve el-Ehsa.

XVII. yüzyılların ilk çereyiğinde merkezi hükümet sınır bölgesinde hızlı değişen siyasi dengelere karşı Kerkük merkezli Şehr-i Zor bölgesinin idari örgütlemesini her ne kadar yeniden tanzim etme çabasına girişmiş olsa da bu konuda Şah Abbas'ın stratejisine karşı geç kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Şah Abbas'ın desteğiyle Şehr-i Zor bölgesine akınlar düzenleyen Ardalan beyleri 1612'ye kadar neredeyse Şehr-i Zor'u istila etmişlerdir.⁷¹ Osmanlı-Safevi çatışmaları 1624-37 tarihleri arasında, Kerkük ve çevresinde kargaşaya sebep oldu. Bu süreç içerisinde Kerkük Kalesi sürekli iki taraf arasında el değiştirdi⁷² 1638 yılında Osmanlı Hükümdarı IV. Murad sefere çıkarak Bağdat'ı, Safeviler'in elinden almasıyla,⁷³ Kerkük tekrar Osmanlı topraklarına dâhil oldu ve 1733 yılına kadar da elde tutuldu.⁷⁴

Fakat her fırsatta Safeviler tarafından Bağdat ve Kerkük bölgesi işgal edilmekteydi. Osmanlı merkezi hükümetin 1683 tarihinden sonra Avrupa da oluşturulan kutsal ittifak devletlerine uzun ve yıpratıcı savaşlara girmesi bu duruma bazı aşiretlerin ayaklanmasına fırsat vermişti. Bu durum da Basrada olan olaylar daha sonra Safevi destekli Ardalan hanedanlığının Şehr-i Zor üzerindeki genişlemeci faaliyetlerine karşı güçlü bir idari birim olarak beliren Baban hanedanı artırmaya çalışıldı.⁷⁵ Nitekim yukarıda ifade ettiğimiz tarihten Kerkük dâhil bütün Şehrizor eyaletinin merkezi hükümet kontrolünde olmadığını göstermektedir. 1699'da

⁶⁹ Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 24.

⁷⁰ Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, s. 36.

⁷¹ Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, (Ece Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), İzmir 2009, s. 121.

⁷² Gündüz, "Kerkük", s. 292.

⁷³ Bayatlı, "Osmanlı Döneminde Kerkük Siyasi Durumu", s. 28.

⁷⁴ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s.13.

⁷⁵ Suphi Saatçi, *Tarihten Günümüze Türkmenleri*, Ötüken, Ankara 2003, s. 79; Dinç, *XIX. Yüzyılda Kerkük*, s. 89.

Karlofça Antlaşması imzalandıktan sonra İstanbul Irak'ta gelişmeleri ciddi olarak ele aldı.

XVIII. yüzyılın ilk yıllarında 1704'te Eyüplü Hasan Paşa'nın Bağdat Beylerbeyliği'ne atanması ve oğlu Ahmed Paşa'nın Basra sonra da Bağdat Valiliği'ne getirilmesi, Irak tarihinde yeni bir dönem başlamıştır.⁷⁶

1733 yılında bölge Osmanlı-İran Devleti arasında yeniden çekişme konusu oldu. Bağdat Kalesi'nin Safevi ordusu tarafından kuşatılması haberi üzerine, 24 Şubat 1733 günü Sultan I. Mahmut Han tarafından aldığı talimata göre ve hasta olmasına rağmen Topal Osman Paşa'dan⁷⁷ Bağdat seferi için acilen ordunun hazır edilmesi istendi. Paşa, orduyu hazırlatıp, kendisi de başında 26 Nisan 1733 Diyarbakır'dan Musul'a, 18 Haziran 1733 günü ise Musul'dan Bağdat'a doğru hareket ederek Altunköprü ile Kerkük'ü kurtardı, 6 Temmuz 1733 Nadir Şah tarafından kuşatılmış olan Bağdat'ın yakınlarına ulaştı. Topal Osman Paşa, Ducum'da elde ettiği büyük zaferden kısa bir süre sonra ordusu ile Kerkük'e çekildi. Nadir Şah ordusunu kısa bir süre içerisinde tekrar topladı ve Kerkük'e doğru yola çıktı. Ordusu ile birlikte 21 Ekim 1733'te Kerkük yakınlarındaki Leylan mevkiine varan Nadir Şah⁷⁸ ve hasta olmasına rağmen savaşa katılan ve gerekli tüm önlemleri alan Topal Osman Paşa'nın savunma hattıyla karşılaştı. Bu savaşta Osmanlı birlikleri ölü ve esir olmak üzere 20.000 civarında ağır kayıplar verdi. Topal Osman Paşa da savaş alanında öldü.⁷⁹ Kerkük mağlubiyeti İstanbul'da büyük üzüntüye sebep olmuştur. Şehit Topal Osman Paşa'nın yerine Köprülüzade Abdullah Paşa serasker tayin edildi.⁸⁰ Nadir Şah ise Kerkük galibiyetinden sonra Şehrizar, Kerkük ve Derne'yi işgal etmiştir. 1739'da Kerkük'ün, Nadir Şah kuvvetlerinin hâkimiyetinde olmadığı ve Osmanlı hâkimiyetinin altında bulunduğu anlaşılmaktadır.

1743'te Kerkük tekrar Nadir Şah'ın ordusu tarafından kuşatılmış ve Osmanlı kale muhafızları tarafından Şah'ın ordusu bozguna uğratılmıştır. Bunu haber alan

⁷⁶ Saatçi, *Türkmenleri*, s. 89.

⁷⁷ Abdülkadir Özcan, "Topal Osman Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLI, İstanbul 2012, s. 244.

⁷⁸ el-Azzavî, *Tarihü'l-İrak Beyne*, s. 309.

⁷⁹ Abdurrahman Ateş, *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Isparta 2001, s. 62.

⁸⁰ Enver Cebeci, *Topal Osman Paşa ve Osmanlı-İran Savaşlarındaki Rolü (1664-1733)*, (Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Afyonkarahisar 2015, s. 75.

Nadir Şah sinirlenerek topraklarla destekli 10.000 kişilik bir askeri kuvvet Kerkük Kalesi'nin kuşattı. Kerkük Kalesi'ni harabeye çeviren Nadir Şah, kaleyi teslim almıştır.⁸¹ Böylece Kerkük Kalesi en büyük hasarı bu esnada almış ve kalenin suru ile yerleşme dokusu büyük ölçüde hasar görmüştü. 1746 yılında Osmanlı-İran çekişmenin sonunda iki taraf arasında imzalanan barış, Kerkük ve çevresinde huzurun sağlanmasına yardımcı oldu.⁸² XVIII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca İran siyasesinde yaşanan iç iktidar çatışmaları nedeniyle İran, Irak'ın kurulu düzenine müdahale edemiyordu.

1.4.2. Kerkük'te Ekonomik Faaliyetler

Osmanlı Devleti'nde sancak ve eyaletlerin ekonomik yapısında devletin takip ettiği politikaların yanında, sancak ve eyaletlerin coğrafi konumu, iklimi ve ulaşım imkânları gibi unsurlar da etkili olmuştur.⁸³ Herhangi bir sancak veya eyaletin belli bir dönemdeki iktisadi durumunu belirleyebilmek için de, bahsedilen bölgede yetiştirilen ürünlerin çeşit ve miktarları, beslenen hayvan sayısı, cinsi ve alınan vergi miktarlarını gösteren bilgiler gerekmektedir.

Bu bilgileri ise *tahrir defterlerinden* elde etmek mümkündür. Tahrir defterlerinin kayıt mantığında sancak esas alınmaktaydı. Her sancakta uygulanan vergi rejimi farklı olabildiği için genellikle defterin başında dibaceden hemen sonra bu uygulamaları anlatan bir kanunname bulunur, burada sancağın ekonomisine ait temel bilgiler verilir ve reaya ile diğer vergi kaynaklarının ne şekilde vergilendirildiği açıklanırdı. XVI. yüzyılına ait 111 numaralı mufassal tahrir defterinde de Kerkük ve Dakuk nahiyelerine ait iki adet kanunname vardır. Bu deftere göre Kerkük ve Dakuk iki ayrı sancak olarak teşkilatlandırılmıştır.

Kerkük ve çevresindeki bölgenin ekonomik hayatı tarıma dayalı idi. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren bölge üzerinden yapılan Avrupa-Doğu ticaretinin artması üzerine, bölgede ticari canlanmanın getirmiş olduğu altyapı hizmetlerin ve bazı esnaf mesleklerinin icra edilmesine vesile olmuştur.⁸⁴ Aynı

⁸¹ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 20-21.

⁸² Saatçi, *Türkmenleri*, s. 95.

⁸³ Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 266.

⁸⁴ Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, s. 187.

dönem içerisinde ve özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra, bölgeye gelen yabancı mallar, iç ticaret ve yerli sanayinin de bunda etkisi olmuştur.

Kerkük sancağında bulunan çok sayıda han ile yerel ticarete büyük önem veriliyordu.⁸⁵ Gazi Han, Hurma Hanı, Esat Bey Han, Çukur Han, Nasih Bey Hanı, Gavur Hanı, Gümrük Hanı, Abdullah Hanı, Yoğurt Hanı, Belediye Hanı, Kilbani Hanı, Taha Bey Hanı, Dede Hamdi Hanı, Avkaf Hanı, Sadık Sarraf Hanı, Sait Ömer Hanı ve Korya Hanı gibi hanlar bunlardan bazılarıdır.⁸⁶

1.5. OSMANLI DÖNEMİ'NDE KERKÜK YOL SİSTEMİ

İnsanlar arasında başlayan haberleşme, devletlerin ortaya çıkışıyla beraber gelişmiş ve gerek devletlerin kendi içlerinde gerekse diğer devletlerle olan haberleşmesi tarihin her döneminde çeşitli yöntemler ile sağlanmıştır.⁸⁷ Kuzey Irak'ın bulunduğu bölge üzerindeki yol sistemi, Anadolu, Asya ve dolaylı olarak Avrupa ile Asya arasındaki tarihi bir yol ve geçiş güzergâhı özelliğini taşımaktadır.⁸⁸ Osmanlı Devleti'nde haberleşme devletin ilk kurulduğu dönemden itibaren ulaklar aracılığıyla sağlanmıştır.⁸⁹ Ulaklar genellikle atlı, bazen de yaya olarak, devletin haberleşme hizmetini görmüşlerdir. Devletin önemli ve acil işlerle ilgili haberlerini merkez ile eyaletler arasında götürüp getiren ulakların güvenilir, dürüst ve yol şartlarına dayanıklı olmalarına özen gösterilmiştir.⁹⁰

Osmanlı Devleti'nin yol sistemine göre, en uzun yol Orta Kol'dur. Kesintisiz olarak devam eden bu ana güzergâh İznikmid-Bağdat'tır. Kerkük bu güzergâh arasında yer almaktadır.⁹¹ İznikmid'den başlayan yol Bolu, Koçhisar, Tosya,

⁸⁵ Şakir Sabir Zabit, , *Kerkük'te İctima-i Hayat Folklorü*, Zaman Basım Evi, Bağdat 1961. s. 81.

⁸⁶ Zabit, *Kerkük'te İctima-i*, s. 81; Kevseroğlu, 235-236; el-Abbasi, *Kerkük fî Avahir Ahd el-Otmani*, s. 115.

⁸⁷ Sema Altunan, "XVIII. yy'da Silistre Eyaletinde Haberleşme Ağı; Rumeli Sağ Kol Menzilleri", *OTAM Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XVIII/ 18, Ocak 2005, s. 4.

⁸⁸ Taha el-Haşimi, *Mufasssal Coğrafilyet Irak*, Dâr el-Selam, Bağdat 1930, s. 355.

⁸⁹ Ulak Yol Durak Anadolu yollarında hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Çetin, *Ulak Yol Durak Anadolu yollarında Padişah Postaları (Menzilhâne) (1690-1750)*, Hikmetevi, İstanbul 2013, s. 27.

⁹⁰ Osmanlı Devleti'nde haberleşme sağlayan posta teşkilatını ifade eder. Ulakların, postacıların bulunduğu yere çaparhâne de denmiş ve bu tabir Farsça'ya geçerek "postahane" karşılığında kullanılmıştır. XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait menzil, Menzil-hâne defterlerine göre. Menzil- منزل ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Menzil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, Ankara 2004, s. 159-161; Çetin, *Ulak Yol Durak*, s. 27.

⁹¹ Çetin, *Ulak Yol Durak*, s.127

Osmancık, Merzifon, Amasya, Turhal, Kangal, Sivas, Malatya, Diyarbakir, Mardin, Nusaybin, Musul, Erbil, Kerkük üzerinden Bağdat'a ulaşmaktadır.

İznikmid'den başlayan yol Üsküdar'a 434 saat (2467 km) uzaklıkta bulunan Kefri'ye kadar takip edilebilmektedir. Kerkük Menzilhânesi, Üsküdar'a 406 saat (2308 km) uzaklıktadır. Menzilhânenin 9'ar saat uzaklıktaki Dakuk ve Altunsuyu'na (Altın köprü) olmak üzere, iki kolu mevcuttur. Bağlantılarına göre menzilhânenin hizmet verdiği yolun mesafesinin 18 saate (102 km) kadar ulaştığı söylenebilir.⁹²

1.5.1. Kerkük-Musul Yol Sistemi

1.5.1.1. Altunsuyu (Altın Köprü)

Altunsuyu (التون كوبرو)⁹³ veya Altın köprü, Musul Eyaleti'nin Musul Sancağı sınırları dâhilindedir. Erbil kazâları ile Kerkük sancağı arasında bulunan Altunsuyu Köprüsü olarak bilinen köprünün tam üzerinde veya kenarında hizmet vermektedir.⁹⁴ Altunsuyu menzilhâne Üsküdar'a 397 saat (2257 km) uzaklıktadır. Menzilhânenin 12 saat uzaklıktaki Erbil ve 9 saat uzaklıktaki Kerkük'e olmak üzere, iki kolu vardır ki, bu kolların toplam uzunluklarının 21 saate (136 km) ulaştığını söylemek mümkündür.

1.5.1.2. Erbil

Erbil (اربيـل)⁹⁵ Şehr-i Zor Eyaleti'ne tâbi Erbil Sancağı dâhilinde bulunur. Erbil Kazâsı'nda hizmet vermektedir. Üsküdar'a 385 saat (2189 km) uzaklıkta olan menzilhânenin, 12 saat kadar uzaklıktaki Altunsuyu Köprüsü ile Karakuş'a uzanan iki kolunun geçtiği yolun toplam uzunluğu 24 saattir (136 km)⁹⁶ Ayrıca Erbil merkezi, çeşitli yollara ayrılmıştır yani Erbil Yolu-köysancak, Rania, Sinca, Sır Kale, Sakez ve Tahran'a kadar ulaştığı söylenebilir.⁹⁷

⁹² BOA, 111 Numaralı Kerkük Livası, s. 2.

⁹³ el-Haseni, *el-İrâk Kadîmen*, s. 222.

⁹⁴ BOA, 111 Numaralı Kerkük Livası, s. 2.

⁹⁵ Yahya Şami, *Mevsuat el-Mudun el-Arbiye ve İslamiye*, Dâr Fillkir el-Arabi, Beyrut 1993, s. 69.

⁹⁶ Çetin, *Ulak Yol Durak*, s. 147.

⁹⁷ Sayyar el-jemil, *Hısar el-Musul el-Sirar El'iiqlimii Valindiha Nadir Şah Safhat Lamiaa fil Takvin el-İrâk Elhadit*, Beyit Musul, Musul 1990, s. 250.

1.5.1.3. Karakuş

Karakuş (قره قوش)⁹⁸ Musul Eyaleti'nin Musul Sancağı sınırları dâhilinde yer almaktadır. Karakuş Kazâsı'nda hizmet vermektedir. Üsküdar'a 373 saat (2121 km) uzaklıkta bulunan menzilhânenin, biri 12 saat mesafesi olan Erbil'e diğeri ise 4 saat uzaklıktaki Musul'a uzanan, iki kolu mevcuttur. Karakuş menzilhânenin hizmet verdiği yolun toplam mesafesi 16 saattir (91 km)⁹⁹

1.5.1.4. Musul

Musul (موصل)¹⁰⁰ yol sistemi, Musul Eyaleti'ne tabi olan ve aynı isimle anılan sancağın sınırları dâhilindeki yine aynı isimli kazâda hizmet vermektedir.¹⁰¹ Üsküdar'a 369 saat (2097 km) uzaklıkta bulunan menzilhânenin 4 saat uzaklıktaki Karakuş'a ve 45 saat uzaklıktaki Nusaybin'e olmak üzere, iki kolu bulunmaktadır.¹⁰²

Musul ve Kerkük arasındaki mesafenin 36 saat (211 km) olduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda Kerkük ve Musul yolu önemliydi, çünkü Musul ekonomik açıdan zengin bir ticaret yoluydu.¹⁰³

1.5.2. Kerkük-Süleymaniye Yol Sistemi

Osmanlı döneminde Süleymaniye (سليمانية)¹⁰⁴ 1780'lere kadar bölge olarak dağlık bir bölgeyi içine alan dağınık bir yerleşim bölgesi idi.¹⁰⁵ Ancak şehir XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Baban ailesi tarafından kurulmuştur.¹⁰⁶

Kerkük ve Süleymaniye sancağına yaklaşık 17 saat (110 km) olduğunu söylemek mümkündür. Bu iki sancağın arasındaki mekânlar, Çemçemal, Cermo ve Süleymaniye'dir.¹⁰⁷ Ayrıca Süleymaniye merkezi çeşitli yollara ayrılmıştır, yani

⁹⁸ el-jemil, *Hisar el-musul el-Sirar*, s. 251.

⁹⁹ Çetin, *Ulak Yol Durak*, s. 147.

¹⁰⁰ Musul; Arapça “vasl ulaşmak, kavuşmak” kökünden türetilen ve Musul'un aslı olan “kavşak” anlamındaki Mevsil adının şehre verilmesi. Musulun detaylı bilgi için bkz. Sâmî es-Sakkâr, “Musul”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, İstanbul 2006, s. 367.

¹⁰¹ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s.70

¹⁰² Çetin, *Ulak Yol Durak*, s. 146.

¹⁰³ Rauf, *Musul fill Ahd el-Otmani*, s. 298.

¹⁰⁴ el-Haseni, *el-İrâk Kadîmen*, s. 103.

¹⁰⁵ Enes Demir, *Vazgeçilmeyen Topraklar Mısak-ı Milli II*, Hiperlink, İstanbul 2017, s. 113.

¹⁰⁶ Bu Aile, XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran sınırındaki Baban sancağını ocaklık olarak yönetmiş, merkezi Karacuvale olan sancağın beyleri Bağdat valisinin teklifleriyle tayin edilmiştir; Bkz. Anmet Gündüz, “Süleymaniye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 111.

¹⁰⁷ Enes Demir, *Vazgeçilmeyen Topraklar Mısak-ı Milli*, s. 112-113

Süleymaniye, Arbat, Halabça, Senendec İran, Hamedan ve Kum kadar ulaşmaktadır.¹⁰⁸

1.5.3. Kerkük-Bağdat Yol Sistemi

1.5.3.1. Dakuk (Tauk)

Dakuk (دقوق)¹⁰⁹ Musul Eyaleti'ne tâbi Kerkük Sancağı sınırları dâhilindeki Dakuk Nahiyesi'nde kurulmuş olunan Dakuk Menzilhânesi, Üsküdar'a 415 saat (2359 km) uzaklıktadır.¹¹⁰ Söz konusu menzilhânenin, kendisine 7 saat uzaklıktaki Tuzhurmatı'na ve 9 saat mesafesi bulunan Kerkük'e uzanan iki kolu bulunmakta olup, hizmet verdiği yolun uzunluğu 16 saat (91 km) uzaklıktadır.

1.5.3.2. Tuzhurmatı

Tuzhurmatı (طوزخورماتو)¹¹¹ Musul Eyaleti'nin Kerkük Sancağı'na tâbi Dakuk Nahiyesi'ne bağlı ve oldukça büyük bir köy olan Tuzhurmatı'nda kurulan menzilhânenin, Üsküdar'a uzaklığı 424 saat (2410 km)¹¹² olup, 9 saat uzaklıktaki Dakuk ve 10 saat uzaklıktaki Kefri'ye ulaşan iki de kolu bulunmaktadır.¹¹³ Kerkük Menzilhânesi ve Tuzhurmatı Menzilhânesi mesafesinin 19 saat olduğunu (102 km) söylemek mümkündür.

1.5.3.3. Salâhiye (Kefri)

Kefri (کفري)¹¹⁴ Musul Eyaleti'ne tâbi Kerkük Sancağı sınırları içinde Salâhiye isimli nâhiyeye bağlı kazâ merkezi olan Kefri'de hizmet vermektedir. Üsküdar'a 434

¹⁰⁸ Seyyid Muhammed İbn el-Seyyid Ahmed el-Hüseyin el-Bağdadi, *Rihlet Elmensi Elbaağdadi H. 1237- M. 1822*, (Çev. Abbas el-Azavi), Şerike Ticare ve Tbaa Elmhude, Bağdat 1948, s. 65.

¹⁰⁹ Dakuk-Tavk Irak'ta Türklerin Bağdat ve Samarra ile birlikte yerleştikleri yerlerden biridir. Bu yerleşim biriminde reaya isimlerinin çoğunluğunu Türkçe isimler oluşturmaktadır. Bkz. el-Haseni, *el-İrâk Kadîmen*, s. 101; Şevket Koçsoy, *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991, s. 126; BOA, *III Numaralı Kerkük Livası*, s. 26.

¹¹⁰ Çetin, *Ulak Yol Durak*, s. 148.

¹¹¹ Tuzhurmatı; Asurlular döneminde “Hurmeti” olarak geçmesi nedeniyle zamanla Hurmatı şeklinde telaffuz edilmesidir. Ayrıca bölgede “Tuz” ve “Hurma” bulunması nedeniyle adının Tuzhurmatı olarak adlandırılmıştır. Bkz. Saatçi, *Elkabail Velaşair el-Trkmaniye fill 'l-İrâk ve Manatik Sikanahum*, s. 155; Aziz Kadir Samancı, *Tarih Siyasi Türkmen el-İrâk*, dârsaki, Beyrut 2009, s. 105; el-Haseni, *el-İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, s. 101.

¹¹² Çetin, *Ulak Yol Durak*, s. 149.

¹¹³ BOA, *III Numaralı Kerkük Livası*, s. 26; Küfrevi, *XVI. Asırda Kerkük*, s. 37.

¹¹⁴ Kefri; adının anlamı ise kaynaklara göre Arapçada “el-Kefr”, “el-Kefillri” denilen ve gemi yapımında kullanılan tahtalar arasına sürülmeye elverişli olan “zift-زفت” maddesinin bulunmasından

saat (2467 km)¹¹⁵ uzaklıkta bulunan menzilhânenin Tuzhurmatı'na 10 saat, Karatepe'ye 8 saat ve Baclan'a ise 12 saat olmak üzere, toplam 30 saat (171 km) uzunluğundaki bir yol hattı üzerinden geçen üç kolu bulunmaktadır.¹¹⁶ Kerkük Menzilhânesi'nin Kefri Menzilhânesi'ne mesafesinin 24 saat (159 km)¹¹⁷ olduğunu söylemek mümkündür. Kefri Menzilhânesi, Bağdat yolu üzerindeki son menzilhâne olmakla birlikte, Baclan'a uzanan kolu Hemedan taraflarına ulaşan tâli bir güzergâhın da başlangıcını oluşturmaktadır.¹¹⁸

Sonuç olarak denilebilir ki; Yollar ve yol sistemi, tarih boyunca bütün devletler için büyük önem taşımıştır. Çünkü ticari, ekonomik ve askeri faaliyetler, ulaşım, haberleşme ve nakliye gibi hizmetler düzenli bir yol sistemi sayesinde gerçekleşme imkânı bulmuştur. Söz konusu olan Anadolu'nu orta kolda bulunan Musul ve Bağdat arasındaki mevkide önemi gittikçe artmış olan Kerkük doğudan gelecek saldırılara karşı önemli bir savunma ve harekât üssü niteliği kazanmıştır. Nitekim Musul-Bağdat güzergâhı üzerinde bulunan kuşakta merkezi devlet, kendi kurumlarını bölgeye irtibatını sağlamaktadır.

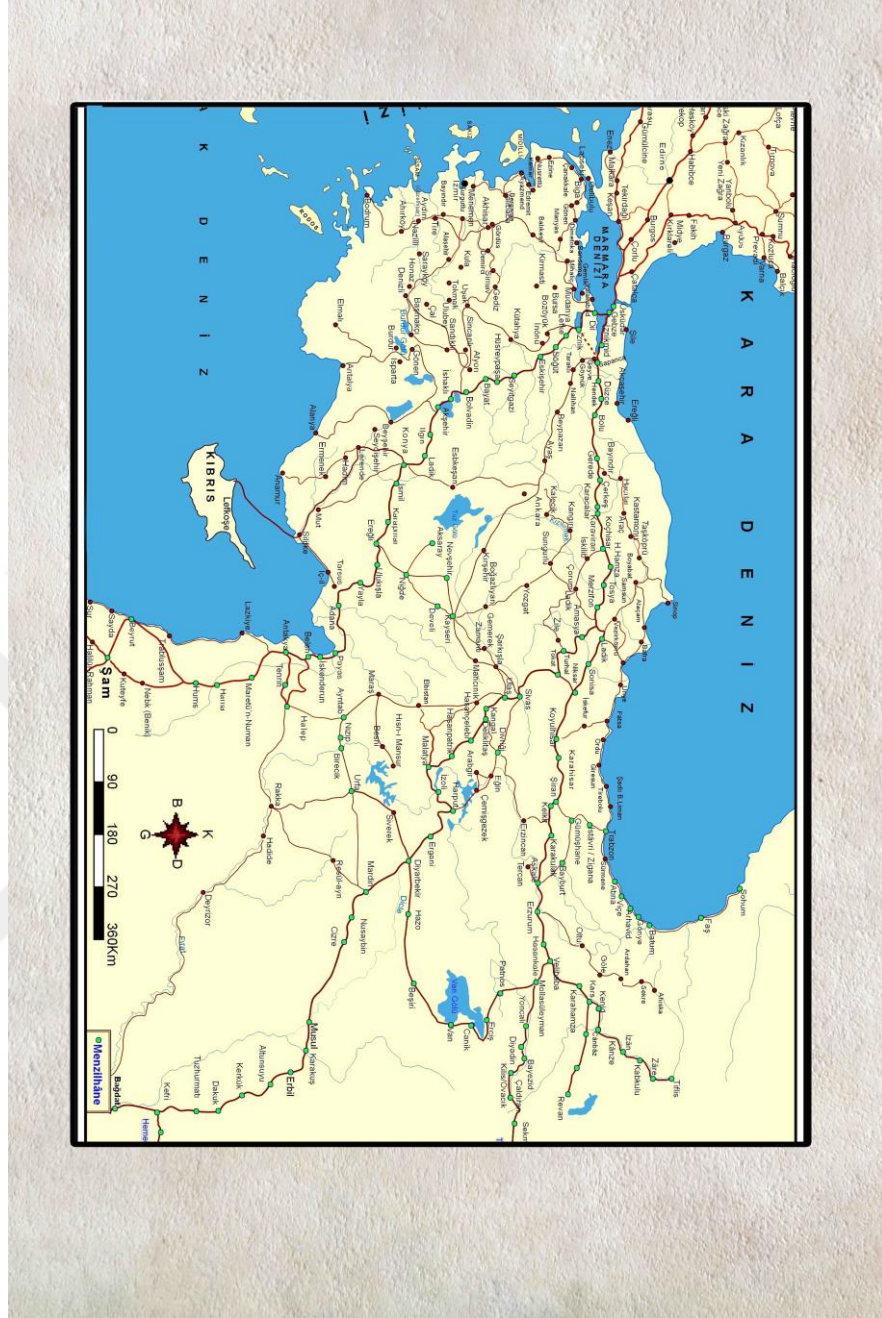
ileri gelmiştir. bkz. el-Bağdadi, *Rihlet Elmenşi Elbağdadi H. 1237- M. 1822*, s. 53; Suphi Saatçi, , *el-kabail Velaşair el-Trkmaniye Fi'l-İrâk ve Manatik Sikanahum*, (Çev. Erşet Hurmüzlü), *Kerkük Vakfı, İstanbul 2010*, s. 167; el-Haseni, *el-İrâk Kadîmen*, s. 244.

¹¹⁵ Çetin, *Ulak Yol Durak*, s. 149.

¹¹⁶ Çetin, *Ulak Yol Durak*, s. 149; El-jemil, *Hisar Elmusul el-Sirar*, s. 250; el-Haseni, *el-İrâk Kadîmen*, s. 223.

¹¹⁷ *Musul Vilayet Salname H. 1325*, s. 221.

¹¹⁸ Çetin, *Ulak Yol Durak*, s. 149.

Harita I: 1690-1750 Yıllar Arasında Anadolu'da Yol Sistemi¹¹⁹

¹¹⁹ Çetin, *Ulak Yol Durak*, s. 400.

İKİNCİ BÖLÜM

KERKÜK KALE ŞEHRİNİN FİZİKİ YAPISI ve KALEDE SOSYAL YAŞAM

Kerkük Kuzey Irak'ın doğusunda kurulmuş tarihi bir şehir olup Kerkük Kalesi ise şehrin en eski yerleşim birimini oluşturmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde Kerkük Kalesi'nin inşa tarihi, kalenin fiziki yapısı, içinde barındırdığı tarihi yapılar ve sosyal yaşam konuları işlenecektir. Ayrıca seyyahların gözünden Kerkük Kalesi anlatıları da incelenmeye çalışılacaktır.

2.1. KALE İNŞASI ve İÇ KALE'DE YER ALAN YAPILAR

2.1.1. Kale İnşası

Kerkük Kalesi, Kerkük şehriyle özdeşleşmiş olup aynı zamanda Kerkük'ün en eski yerleşim yeridir. Yapılışının, M.Ö. 3000 yıllarının ortalarına kadar uzandığını bilinmektedir.¹²⁰ Kale, 25 hektar alan üzerinde kurulmuş¹²¹ ve 15 m. yüksekliğindedir.¹²² Tarihi kaynaklarda Kerkük Kalesi'nin inşa tarihi konusunda farklı görüşler vardır. İlk görüşe göre kale Erken Sümer Hanedanlar döneminde, M.Ö. 2600 yıllarında inşa edilmiştir.¹²³ İkinci görüş ise Asur döneminde, M.Ö. 800 yıllarında Çalı Kesri hükümranı olan "Sartnabal" adlı hükümdar tarafından kurulmuş olduğudur. Kuruluş sebebi ise Mari askeri olan Aryak'ın Sartnabal'a karşı isyan edip Cermay-Küçük Zap'tan Süleymaniye hududuna kadar olan bölgeyi istila etmesi sonucunda, Sartnabal Cermay ahalisinin valisini değiştirerek, o bölgede kendi adına dayanıklı bir kale yapılmasını emretmesidir.¹²⁴ Böylece Kerkük Kalesi inşa edilmiş ve etrafı surlarla güçlendirilmiştir. Bundan sonra kaleye Asurî beldelerinden halk getirilerek iskân sağlanmıştır. Kerkük Kalesi şehrin merkezindeki bir tepenin üzerinde kurulduğu için şehrin her tarafını görebilmekteydi. Kale birçok medeniyete ve devlete ev sahipliği yapmış ve bu sayede birçok özel birikimi bünyesinde

¹²⁰ Saatçı, *Kerkük Evleri*, s. 8.

¹²¹ İbrahim Halil Said, *Panorama Kerkük*, C. I, Fuzuli, Kerkük 2012, s. 13.

¹²² *Musul Vilayet Salname H. 1310*, s. 206.

¹²³ Begmyrak Gerey, *5000 yıllık Sümer-Türkmen Bağları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 43; Necat Kevseroğlu, *Safahat Min Tarih Kerkük Mendo Fecir el-Tarih İla 1958*, Beyit el-Hikme, London 2015, s. 27.

¹²⁴ *Musul Vilayet Salname H. 1312*, s. 307.

barındırma şansına sahip olmuştur.¹²⁵ Bu zengin birikim gerek tarihsel gerekse mimarî açıdan kendisinden sonra gelenlere örnek olmuş ve onları büyük ölçüde etkilemiştir. Ünlü Irak Arkeoloji uzmanı Profesör Taha Bakır;¹²⁶ Kerkük Kalesi'nin inşa tarihinin M.Ö. 1000 yıllarının ortalarına kadar uzandığını belirtmektedir. Osmanlı döneminde kalenin yer aldığı tepenin üstüne evler yapılmış ve tepenin altında kalan evlerin duvarları ve temelleri yenilenmiştir. Kale, bölgedeki stratejik konumu bakımından önemli bir yere sahip olduğu için tarih boyunca sürekli el değiştirmiştir. Kale'nin XVI. yüzyılda Osmanlı egemenliğine geçmesi ve Osmanlılar tarafından Safevilere karşı bir direnç merkezi olarak kullanılması kaleyi daha da önemli hale getirmiştir.¹²⁷ Kale XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlılar ile Safeviler arasında sık sık el değiştirmiştir.¹²⁸ Bu dönemde Kerkük'te yaşanan en önemli olay, IV. Murad'ın Bağdat Seferi sırasında, 29 Ekim 1638 tarihinde ordusuyla Kerkük Kalesi yakınında bir gün konaklamasıdır.¹²⁹

Kerkük Kalesi, XVIII. yüzyılın ilk yarısında da Osmanlı-Safevi mücadelesinde önemli rol oynadığı için bu dönemde merkezden gönderilen emirlerle Safevi hücumlarına karşı kale'nin tamir edilerek güçlendirilmesi istenmiştir.¹³⁰ 1733-1739 tarihinde Nadir Şah ordusu ile Kerkük Kalesi'ni almaya çalışmış fakat kale muhafızlarının mukavemet göstermesi ile Nadir Şah'ın ordusunu geri püskürtülmüştür. 1743 tarihinde Nadir Şah ordusunu tekrar toplayıp Kerkük'e yönelmiş ve şiddetli bir muhasaranın ardından kaleyi teslim almıştır. Nadir Şah burayı harabeye çevirmiş ve çok sayıda sivili de katletmiştir.¹³¹ Kerkük, 1746 yılında Osmanlılar ve Safeviler arasında imzalanan bir barış antlaşması ile 4 Eylül 1746 günü tekrar Osmanlı yönetimine geçmiştir. Uzun süre mücadele konusu olması şehir yerleşmelerinin XVIII. yüzyılın sonuna kadar kale dışına taşmasına sebep

¹²⁵ el-Haseni, *el-İrâk Kadîmen*, s. 216; Saatçı, *Kerkük Evleri*, s. 8.

¹²⁶ Taha Bakır, *Mukadime fil Tarih el-Hadarat el-Kadime*, 2 Baskı, Alwarrakbooks, London 2012, s. 153-154.

¹²⁷ BOA, *111 Numaralı Kerkük Livası*, s. 20.

¹²⁸ Saatçı, *Kerkük Evleri*, s. 13; Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Orhan Özdil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, ORSAM, Ankara 2012, s. 26.

¹²⁹ Saatçı, *Kerkük Evleri*, s. 20.

¹³⁰ BOA, *Mühimme (MD.)*, 118, s. 337, (15 Muharrem 1124/14 Eylül 1712).

¹³¹ el-Azzavî, *Tarihü'l-Irak Beyne*, s. 309.

olmuştur.¹³² Bunun doğal sonucu olarak da Kerkük; Kale, Eskiyaka ve Korya Yakası olarak üç ana bölgeye ayrılmıştır. Ancak, XVI. yüzyıldan beri varlıklarından haberdar olduğumuz kale dışında küçük yerleşmeler de vardı.¹³³ (Bkz. Harita II).

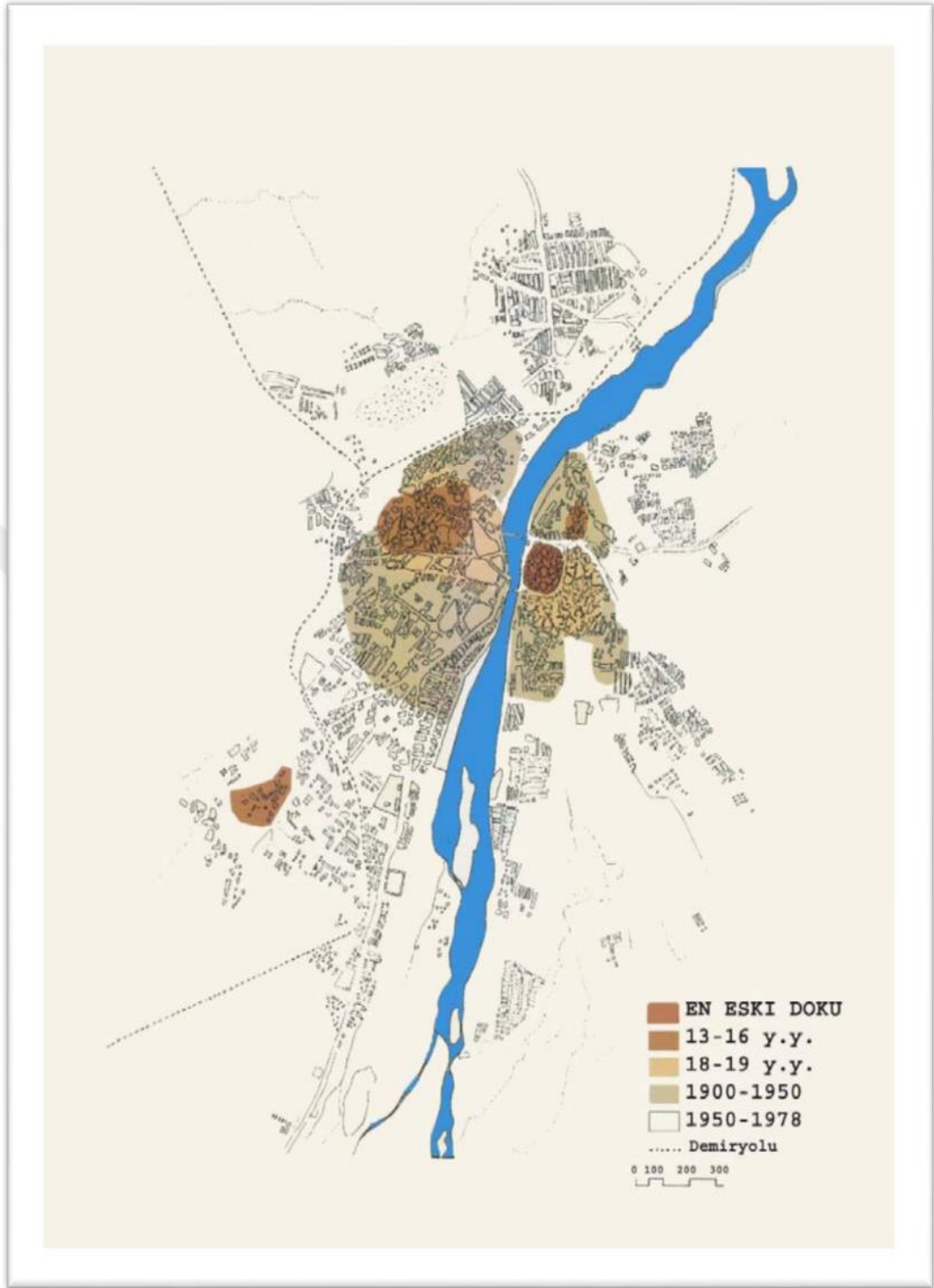
I. Dünya Savaşı sonlarına kadar bölge Osmanlıların idaresinde kaldı. 1918’de Bağdat’tan kuzeye doğru ilerleyen İngiliz ordusu 7 Mayıs’ta Kerkük’e girdiyse de 24 Mayıs’ta geri püskürtüldü. Mondros Ateşkes Mütarekesi’nin hemen öncesinde Türk ordusunun Altinköprü’ye geri çekilmesi üzerine İngilizler burayı tekrar işgal ettiler. “*Misak-ı Milli*”¹³⁴ sınırları içerisinde olmasına rağmen Musul sorunu Lozan’da çözülemedi. 1926 yılında Türkiye, Irak ve İngilizler arasında imzalanan Ankara Antlaşması ile şehir Irak’a terk edildi.¹³⁵

¹³² Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 14.

¹³³ BOA, *Musul-Kerkük*, s. 32.

¹³⁴ Misak-ı Milli; Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından ilân edilen ve barış şartlarını açıklayan bildiri. Bkz. Cevdet Küçük, “Misak-ı Millî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXX, İstanbul 2005, s. 173-175.

¹³⁵ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 14; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, 2 Baskı, Kronik, İstanbul 2018, s. 250.

Harita II: Kerkük şehrinin tarihi gelişimini gösteren harita¹³⁶

¹³⁶ Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Orhan Özdi, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Global, Ankara 2005, s. 28.

2.1.2. Sur ve Kapılar

Savaşın insanlık tarihi kadar eski olması kadar savunma mimarisi de eskidir. İnsanlar yüzlerce yıl boyunca saldırılardan korunmak için önce sur duvarları ve kaleler yapmışlar, daha sonra da içinde güvenle yaşayacakları binaları inşa ederek şehirler kurmuşlardır.¹³⁷ Antik Yunan döneminde, M.Ö. 333’de Büyük İskender Kerkük Kalesi’ni hâkimiyeti altında aldıktan sonra kalenin etrafını surlarla çevirtti ve ilaveten 72 kule inşa ettirdi.¹³⁸ Kaleye açılan iki kapıdan kuzey tarafında olana Kral Kapısı; güney tarafındakine de Totoli Kapısı ismi verildi.¹³⁹ Daha sonra İslam ve Türk devletleri döneminde birçok bina ve cami yapılmıştır.

Kerkük Kalesi’nin XVI. yüzyılda Osmanlı egemenliğine geçmesi ile Osmanlı yerel idarecileri bölgenin kontrolünü sağlamak için bu kalenin stratejik konumunu kullanmak istediler. Kerkük sancakbeyi kalenin önemini göz önünde bulundurarak kalenin onarımını değil yeniden inşa edilmesini istemiştir.¹⁴⁰ Dolayısıyla bu kalenin yapımına temelden başlanmıştır. Günümüzde kalede sur niteliği taşıyan yapılara rastlamak mümkün değildir. Kalenin dış cephesi, sivil yapıların yan yana bitişen cephelerinden oluşan bir fasat düzenine (kuşak cephe) sahiptir.¹⁴¹

Kerkük Kalesi’nin ikisi doğuda ikisi de batıda olmak üzere toplam 4 kapısı vardır. Bu kapıların Osmanlı dönemindeki isimleri Top Kapı, Taş Kapı, Yedi Kızlar Kapısı ve Halvacılar Kapısı’dır.¹⁴²

2.1.2.1.Top Kapı

Kalenin batı tarafında yer alan dört ana kapıdan biridir.¹⁴³ Musul vali vekili Mehmet Sırrı Bey imzasını taşıyan 1882 tarihli bir belgeye göre kale içinde yaşayan halkın kış aylarında büyük sıkıntı çektiği ve halkın Top Kapı vasıtasıyla köprüye

¹³⁷ Ali Boran, *Anadoludaki İç Kale Cami ve Mescidleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s. 9.

¹³⁸ Musul Vilayet Salname H. 1312, s. 308.

¹³⁹ Bakır-Sefer, *el-Mursid İle Mvtun*, s. 14; el-Haseni, *el-İrâk Kadimen*, s. 216; Kevseroğlu, *Safahat Min Tarih Kerkük*, s. 10.

¹⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abid Yaşaroğlu, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koşuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. Tahlil ve Transkrip)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yükerk Lisans Tezi), İstanbul 1995, s. 60-61; Fazıl Bayat, *Osmanlı Belgelerinde Arap Vilayetleri XVI Yüzyılın İlk Yarısı*, C. I, Takdim: Halit Eren, İrcica, İstanbul 2010, s. 284.

¹⁴¹ Saatçı, *Kerkük Evleri*, s. 22.

¹⁴² Bakır, “Eski Çağlardan”, s. 39.

¹⁴³ Nusrat Merden, “İhtiyal Kalat Kerkuk”, *Kardaşlık*, S. 5, İstanbul 2000, s. 14.

ulaştığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁴ Ayrıca bu kapı kale halkı tarafından “Şıçan Yolu” olarak da adlandırılmaktaydı. Bu Kapı, diğer kapılara göre daha gösterişli mimari ve teknik özelliklere sahiptir.¹⁴⁵ Genişliği, genellikle 3-4 m. ve yüksekliği 7 m. arasındadır.

2.1.2.2. Taş Kapı

Taş Kapı batı tarafta yer almaktadır.¹⁴⁶ Hassa Suyu’na bakan kapının aynı zamanda yan tarafında bulunan merdivenleri Taş köprüye ulaşırdı.¹⁴⁷ Ancak kapının hangi tarihte açıldığı tesbit edilememektedir.

2.1.2.3. Yedi Kızlar Kapı

Kalenin Güneydoğu tarafında açılan kapılardan biridir. Kapı, Yedi Kızlar Mezarlığı civarında olduğu için bu ismi taşımaktadır.¹⁴⁸ Ayrıca kapının diğer kapılar gibi inşa tarihi hakkında bilgi sahibi değiliz.

2.1.2.4. Halvacılar Kapı

Halvacılar Kapısı Kerkük Kale’sinin kuzey doğu kısmında yer almaktadır. Bu kapı hem Kerkük ticaret yoluna hem de çok sayıda halvacı dükkânına bakmaktadır.¹⁴⁹ Kapın’ın bulunduğu yere göre Halvacı adı verilmiştir. Aynı zamanda kervancılar kapısı olarak da adlandırılmıştır.

¹⁴⁴ Saatçı, *Kerkük Evleri*, s. 23.

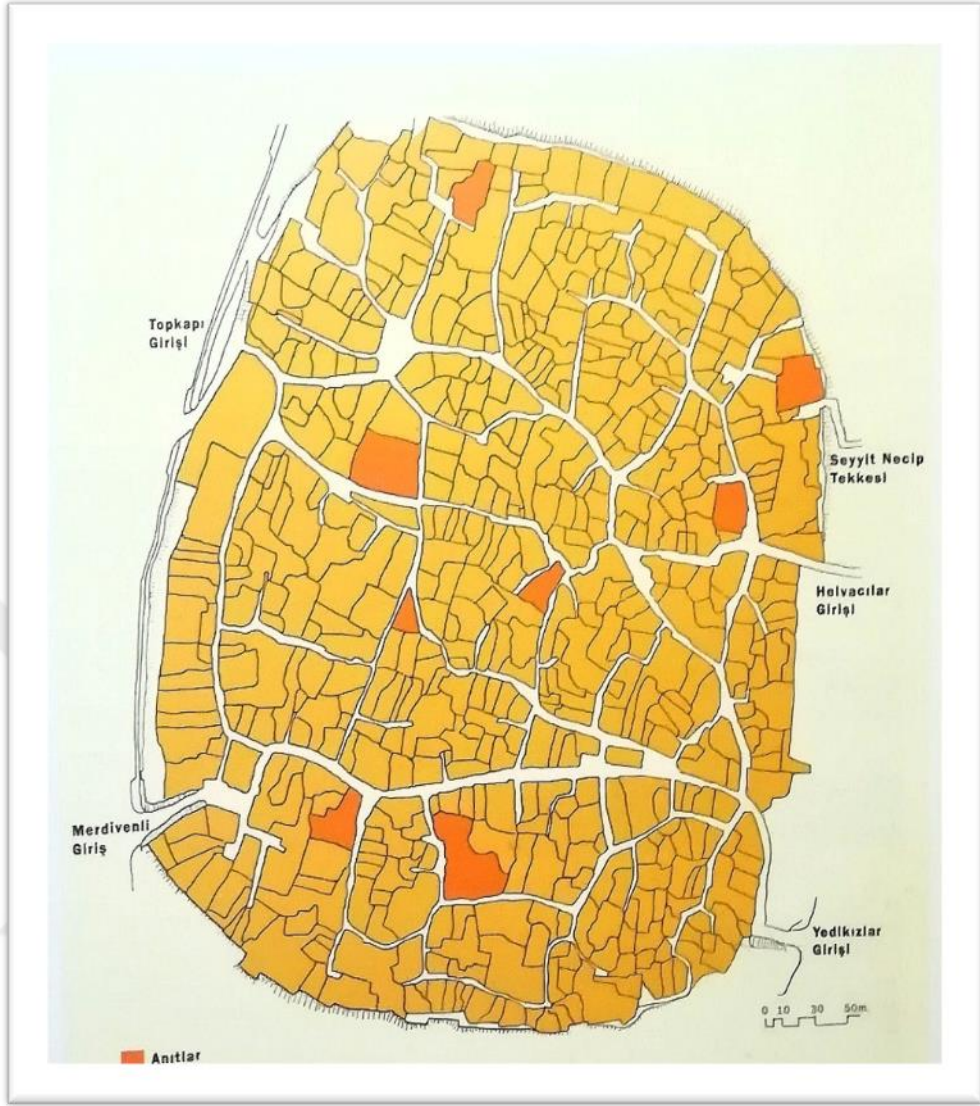
¹⁴⁵ Laith Mahmoud-Hanan el-Naqib, “Castle kirkuk”, *CGUA*, XIX, 2016, s. 1503.

¹⁴⁶ Saatçı, *Kerkük Evleri*, s. 23; Kevseroğlu, *Havadıs kerkük*, s. 48.

¹⁴⁷ Rauf Muhammed Ali el-Ansari, “Kerkük Medine el-Kawmiyat el-Mutahiye”, *Şebeket el-Neb el-Malumiye*, 5 Ocak 2019, <https://m.annabaa.org/arabic/historic/17826>, ET 24 Ekim 2019.

¹⁴⁸ Nakip, *Kerkük’ün kimliği*, s. 28; İsmail Ağa Avcı, *Avrak Minel Eldakire*, C. I, Avcı Yayınevi, Kerkük 2019, s. 152.

¹⁴⁹ Avcı, *Avrak Minel Eldakire*, s. 153.

Resim I: Kerkük Kalesi'nin Giriş Kapıları ve Planı¹⁵⁰

¹⁵⁰ Saatçı, *Kerkük Evleri*, s.21.

2.1.3. Tünel

Kale sakinleri, binlerce yıl önce kazılmış olan tünellerin varlığını doğruladılar. Bu tüneller, savaşlar sırasında takviye ve yiyecek-içecek nakli için yol olarak kullanılmıştır.¹⁵¹ Kaledeki tüneller Kerkük'ün Musalla, İmam Kasım ve Ahmet Ağa semtlerine çıkmaktadır. Kalede üç tünel bulunuyordu:

- Birinci Tünel; kalede bulunan Ulu Camii'den Hassa Suyu kenarında bulunan ormanlara kadar uzanmaktadır.¹⁵²
- İkinci Tünel; kalenin en büyük ve geniş tünellerinden biri olup hayvan ve yiyecek malzemelerin taşınmasında kullanılırdı. Bu malzemeler kalenin güney kısmında bulunan köylerden gelmekteydi.¹⁵³
- Üçüncü Tünel; kuşatma sırasında ölenlerin cesetlerin taşınması için kullanılırdı.¹⁵⁴ Bu tünel Kırmızı Kilise'ye kadar uzanırdı ve kale içinde yaşayan Hristiyan halk tarafından kullanılmaktaydı.

Daha sonra Irak Kültür Bakanlığı tarafından yapılan bir çalışmada, Kerkük Kalesi'nin çevresinde 63 adet kalkan tarzında duvarın olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda kalenin altında tünel de bulunmaktadır.¹⁵⁵ Bu tüneller Kerkük'ün muhtelif semtlerine çıkmaktadır.

2.1.4. Kızıl Köşk

Kızıl Köşk, Top Kapı civarında bulunmaktadır. Ne zaman ve kim tarafından yapıldığına dair kaynaklarda bir kayda rastlanmamaktadır.¹⁵⁶ Ancak Osmanlı minyatür sanatçısı Nasuh Matrakçı XVI. yüzyılın ilk yarısında 1533-1535 tarihinde Iraklı seferi sırasında yaptığı eserinde “*Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*” Kanuni Sultan Süleyman konakladığı yerleri anlatır.¹⁵⁷ Bu eserdeki resimlerin içinde Kızıl Köşk “*قزل كوشك*” ismi geçmektedir. Ayrıca 111 Numaralı Kerkük Livâsı Mufasssal

¹⁵¹ Yaşar Muhammed Şakir, “Tarihi Kerkük Kalesi Projesi” *Türkmen Basın Ajansı*, 13 Mart 2018, www.tbajansi.com/tarihi-kerkuk-kalesi-projesi/, ET. 24 Ekim 2019.

¹⁵² Necat Nuri el-Beyati, “İktisaf Anfak fil Kal’at”, *Kardaşlık Kültür Edebiyat ve Sanat Dergisi*, S. 303-304-305, Ocak Şubat Mart 2015, s. 28.

¹⁵³ Avcı, *Avrak Minel Eldakire*, s. 155.

¹⁵⁴ el-Beyati, “İktisaf Enfak”, s. 29 .

¹⁵⁵ Şakir, “Tarihi Kerkük Kalesi Projesi”, ET. 24 Ekim 2019.

¹⁵⁶ Avcı, *Avrak Minel Eldakire*, s. 154.

¹⁵⁷ Nasuhü s-Sılahı Matrakçı, *Beyân'ı menâzil-i sefer-i Irâkeyn-i Sultan Süleyman Han*, (Haz.Hüseyin G. Yurdaydın), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. B73.

Tahrîr Defteri'ne göre Kanuni Sultan Süleyman Kerkük Kalesi'nin yakınlarında bulunan Kızıl Köşk menziline 28 gün dinlenmiştir.¹⁵⁸ Günümüzde Kızıl Köşk'ün kalıntıları bulunmamaktadır. Aynı zamanda bu iki belgeden fazla bir bilgiye ulaşılmamaktadır.

2.1.5. Kümbet ve Minare

Gök Kümbet, Türk tarihi eserlerden birisi olup Kerkük Kalesi içinde yer almaktadır.¹⁵⁹ Sekizgen yapıdaki kümbet on metre yüksekliğindedir. Rengârenk taşlarla süslü olup kısmen yıkık bir vaziyettedir. Kümbetin kapısındaki kitabeye göre bunun Selçuklu hanedanına mensup bir kadının türbesi olduğu ve H. 400 (1009-10) senesinden sonra yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁰

Bir rivayete göre Buğday Hatun, diğer bir rivayete göre de Bağdat Hatun'un mezarı bulunmaktadır. Aynı zamanda Yeşil Kümbet olarak da bilinen yapı 1361 yılında yapılmıştır. Mimari özellikleri dönem içerisinde değişiklik gösteren yapı Kerkük için simge konumundadır.

İslam coğrafyasında bulunan kümbetlerin estetik yapısına benzer bir yapısı olan kümbetin bugünkü durumu ise üzüntü vericidir.¹⁶¹ 700 yıl boyunca zamana karşı direnen tarihi kümbetin çinileri kırılmış etrafı viraneye çevrilmiş ve tahribata uğramıştır. Kümbetin güzel mimari yapısı ise tüm tahriplere rağmen hâlâ çekiciliğini korumaktadır.

Osmanlılar döneminde kaleye birçok bina ve minare yapılmıştır. Kerkük Kalesi'nde yer alan minareden biri Danyal Peygamber Camii'nin minaresi olup yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Fakat Kerküklü bir aileye mensup olan Cafer Paşa'nın başlattığı tamirin Kerkük Ağası Mehmed Ağa tarafından 1660-61 yılında tamamlandığı kapı üzerinde bulunan kitâbede belirtilmiştir.¹⁶²

¹⁵⁸ BOA, 111 Numaralı Kerkük Livas, s. 2.

¹⁵⁹ Suphi Saatçı, "Türkmeneli'ndeki (Telafer, Musul, Erbil, Kerkük) Türk Eserleri" *Şehir ve Kültür Dergisi*, S. 39, Ekim 2017, s. 5-6.

¹⁶⁰ Eroğlu, *Salnamelerinde Musul*, s. 179.

¹⁶¹ Necat Kevseroğlu, *Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Fuzuli Matbaa, Kerkük 2012, s. 15; Yasin Cemal Galata ve Cahit Şahine, "Tarihsel Mirasımızın İzleri Irak-Kerkük", *Büldenler Siyasal Vakfı*, XXIII/ 39, Temmuz 2013, s. 31-32.

¹⁶² Şakir Sabir Zabit, "Kerkük'te Danyal Peygamber", *Kardaşlık*, IV/ 6, 1964, s. 26; Abdulcabar Mahmut el-Samirai, "Kerkük Medinet Eldehb Asvet", *Al-Faisl Magazine*, XII/ 134, Mart-Nisan 1988, s. 14.

2.2. KALE HAYATI

2.2.1. Mahalleler

Osmanlı mahallelerinin en önemli özelliği şehrin temel yönetim birimi olmasıdır. Mahalle aynı mescitte ibadet eden insanların aileleri ile birlikte ikamet ettikleri birimleridir. Aynı mahallede oturan fertler birbirlerini tanıyan bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu olan ve sosyal dayanışma içinde bulunan kişilerdir.¹⁶³ Mahalleler kendi işlerini kendileri yerine getirmekte, bu da mahalle halkı arasındaki dayanışmayı arttırmaktaydı.¹⁶⁴

Kaledeki daralan sokakları, kıvrılıp giden yolları, çıkmaz sokakları, ev girişleri, çıkışları ve takaltı Kerkük'teki eski dokunun motiflerini oluşturmaktadır. Bir veya birkaç evin özel yolu olarak kullanılan çıkmaz sokak için, Kerkük'te “kör sokak” deyimini kullananlar da vardı.¹⁶⁵ Kale evlerinin dış cephesi yüksek duvarlardan oluşup içinde bir veya iki küçük pencere bulunmaktadır. Yüksek duvarların yapılma nedeni ise evin ve ev sahibinin mahremini korumaktır.¹⁶⁶ Duvarların yüksek olmasıyla birlikte ihtişam ve estetik evin iç kısımlarında devreye girmektedir. Evler genelde bir veya iki katlıdır, ayrıca hepsi birbirine bitişiktir. Evlerin sokak ile bağlantısı genellikle tek giriş kapısı ile sağlanmıştır. Evlerin malzeme ve yapı tekniklerine bakacak olursak Türkiye'nin Diyarbakır, Mardin, Halep şehirleri gibi Musul ve Kerkük'te de taşın, yapıların ana maddesini oluşturduğunu görmekteyiz. Kullanılan taş, şehrin civarında yer alan dağlık bölgedeki taş ocaklarında üretilirdi.¹⁶⁷

Osmanlı döneminde Kerkük Kalesi, dört mahalleden oluşurdu; Meydan, Ağalık, Saray, Paşalar Mahallesidir.

¹⁶³ Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 91; Mahir Aydın, *Vidin Kalesi Tuna Boyundaki İnci*, Ötüken, İstanbul 2015, s. 157.

¹⁶⁴ Mustafa Sabri Küçükbaşçı-Ali Murat Yel, “Mahalle”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVII, Ankara 2003, s. 323.

¹⁶⁵ Saatçı, *Kerkük Evleri*, s. 39.

¹⁶⁶ Ekrem Fetah, “Dâr el-Turati Ağılık”, *Mecelletü'l Sumer*, I-II/ 46, Bağdat 1989-1990, s. 267; Saatçı, *Kerkük Evleri*, s. 43.

¹⁶⁷ Saatçı, *Kerkük Evleri*, s. 58.

2.2.1.1. Meydan Mahallesi

İç Kalenin, Kuzeybatı tarafında yer almaktadır.¹⁶⁸ Bu mahalle, Osmanlı döneminde kalenin aşağısında yer alan bina ve pazarlar inşa edilmeden önce en önemli ticari merkez olarak kabul edilirdi.¹⁶⁹ Geniş bir alan ve ticaret yeri olduğu için buraya meydan ismi verilmiştir. Bu mahallede tarihi eser, pazarlar, kahve, hane ve çok sayıda dükkân bulunmaktadır. Mahallede yer alan tarihi eserlerden Gökkümbet ve Kilciler Pazarı'nın tarihi Selçuklu Dönemi'ne kadar uzanır.¹⁷⁰ Ayrıca bu mahallede hayvan satış alanı vardı. Meydan Mahallesi'nin ev, hane ve nüfus sayısı hakkında bilgi sahibi değiliz. Fakat bu mahallede beş sokak bulunduğu bilinmektedir.

2.2.1.2. Ağalık Mahallesi

Bu mahalle, Kalenin kuzeydoğu tarafında yer alan bir mahalledir.¹⁷¹ Mahalleye Ağalık adının verilme sebebi Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde yeniçeri ağalarının buraya yerleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. 1534 tarihinde¹⁷² yapılan Bağdat Seferi ile Osmanlı Devleti hâkimiyetine giren bölge, Kerkük Kalesi'ne yerleştirilen yeniçeriler, ağalarından sonra bu adı almıştır.¹⁷³ Yüzyıllar öncesine ait bu mahallede bulunan en eski tarihi yapılardan biri Hasan Mekki Camii'dir. Osmanlı dönemine ait mahallenin nüfusuna dair herhangi bir kayıt mevcut değildir.¹⁷⁴

2.2.1.3. Saray Mahallesi

Saray Mahallesi, İç kale'nin doğu tarafında Yedi Kızlar Kapısı'nın yakınlarında yer alır. Tarihi tam olarak bilinmeyen bu mahallenin adı daha sonra Hamam Müslim Mahallesi olarak adlandırılmıştır.¹⁷⁵ Bu mahallede Osmanlı

¹⁶⁸ Said, *Panurama Kerkük*, s. 24; İsmail Avcı, "Kalat Kerkük ve Ahyaoha", *Türkmeneli Edebiyat ve Sanat Dergisi*, XII/ 139, Temmuz 2019, s. 32.

¹⁶⁹ Avcı, *Avrak Minel Eldakire*, s. 153.

¹⁷⁰ El-Daraci, "el-Malim Umranîye", s. 348.

¹⁷¹ *Musul Vilayet Salname H. 1312*, s. 299.

¹⁷² Avcı, *Avrak Minel Eldakire*, s. 153.

¹⁷³ İsmail Avcı, "Ağalık Mahallesi", *Türkmeneli Edebiyat ve Sanat Dergisi*, XII/ 139, Ağustos 2019, s. 35.

¹⁷⁴ Saatçı, *Kerkük Evleri*, s. 24; Said, *Panurama*, s. 24.

¹⁷⁵ Avcı, *Avrak Minel Eldakire*, s. 155.

dönemine ait en önemli eserler arasında, Hükümet Sarayı, Daire ve Zindan bulunuyordu.¹⁷⁶

2.2.1.4. Paşalar Mahallesi

Paşalar Mahallesi, kalenin Taş Kapısı civarında, özellikle de batı tarafında yer almaktadır. Mahalleye XX. Yüzyılda Hamam Mesihî adı verilmiştir.¹⁷⁷ Mahallede pekçok tarihi yapı bulunmaktadır. Bunlar; Ulu Cami, Danyal Peygamber Cami, Keldani Kilisesi ve Kale Mezarlığı'dır.

Kale'nin içinde yaşayan sakinler mahalleleri oluşturmuşlardır. Ancak 1990 yılından itibaren Saddam Hüseyin yönetiminin kaleyi yıkma faaliyeti sonucunda kalenin içi 1995 yılında tamamen boşaltılmıştır.¹⁷⁸ 1997-2003 yılları arasında, eski çağlar ve Türk yapılarına ilişkin eserler, mezartaşları da dâhil olmak üzere, tahrip edilmişlerdir.

Tablo I: Kerkük Kalesinde Mahalle, Sokak ve Tarihi Binalar¹⁷⁹

Mahalle Adları	Sokak Adları	Tarihi Binalar
Meydan	Uzun Tak	Gökkümbet
	Abdulgani Afendi	Kilciler pazarı
	Muhtar Ali Ağa	
	Sıdik Al-alaf	
	Karatepliler	
	Taukliler ¹⁸⁰	
Ağalık	-	Uryan Cami
		Hasan Mekki Cami
		Seyid Necib Cami ve Tekke
Saray	Zinden	Yedikızlar Mekanı
		Fuzuli Cami
		Hükümet Sarayı
Paşalar	-	Ulu Cami
		Danyal Cami ve Makamlar
		Um-ahzan Kilise
		Kildani Kilise

¹⁷⁶ Said, *Panurama Kerkük*, s. 24

¹⁷⁷ Avcı, "Kal'at Kerkuk ve Ahyaoha", s. 32.

¹⁷⁸ Vahib Güney-Saad F. Oumar, "Kerkük Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği)", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, III/ 2, Aralık 2017, s. 85.

¹⁷⁹ Said, *Panurama Kerkük*, s. 23-24; Avcı, *Avrak Minel Eldakire*, s. 149.

¹⁸⁰ Mahmoud-el-Naqib, "Castle kirkuk", s. 1504.

2.2.2. Camiler

Kerkük, Müslümanlar tarafından feth edildikten sonra kalede bulunan yıkık binalarda tadilat yapılarak mescit haline getirilmiştir. Bütün İslâm ülkeleri ve Müslümanların hâkim oldukları yerlerde yapılan camiler mimari bakımdan birbirinden değişik özellikler gösterir.¹⁸¹ Osmanlı döneminde geliştirilen kale de birçok muhtelif yapı da inşa edilmiş ve bunların birisi de camidir. Kalede beş tane cami bulunmaktadır. Bunlar; Ulu Cami, Danyal Peygamber Cami, Hasan Mekki Cami, Hasan Pakiz Cami ve Uryan Cami'dir.

2.2.2.1. Ulu Cami

Ulu Cami'nin, eskiden Hıristiyan kilisesi olduğu bilinmektedir.¹⁸² Müslümanların cami haline getirdikleri ilk eser ise "Meryem Ana" kilisesidir. Bu kilise camiye dönüştürülmüş ve adı "Cami-i Kebir-Ulu Cami" olarak değiştirilmiştir.¹⁸³ Günümüzde sadece kalıntısı mevcut olan Meryemana Camii aynı zamanda Ulu Cami olarak bilinir.

2.2.2.2. Danyal Peygamber Cami

Kalede bulunan ikinci bina ise Danyal Peygamber Mabedi olup aynı zamanda dini eğitim dersleri vermek için cami ve medrese haline getirilmiştir. Eskiden Danyal, Uzeyr ve Huneyn peygamberlerin mezarları bulunan bir Musevi ibadethanesi olarak kullanıldığı bilinmektedir.¹⁸⁴ Bu cami Paşalar(Hamam) Mahallesi'nde yer almaktadır.¹⁸⁵

2.2.2.3. Hasan Mekki Cami

Cami kalenin Müslümanlar tarafından fethinden sonra 641 yılında yapılmış olan ilk üç camiden biridir. Kale kuşatması esnasında şehit olan sahabe Hasan Mekki

¹⁸¹ Ismat Sarıkahya, *Tarih el-Cevami vel Mesacid fil Kerkuk*, Dârü'l-Hikme, London 2015, s. 15; Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 17.

¹⁸² Suphi Saatçi, *Kerkük Heviyet'u el-Umraniye*, Kerkük Vakfı, İstanbul 2009, s. 28; Eroğlu, *Salnamelerinde Musul*, s. 179; Avcı, *Avrak Minel Eldakire*, s. 45.

¹⁸³ Bakır-Sefer, *El-murshid İle Mvtun El-atar*, s.11; Mahmoud-el-Naqib, "Castle kirkuk", s. 1506.

¹⁸⁴ Zabit, "Kerkük'te Danyal Peygamber", s. 27; el-Samirai, "Kerkük Medinet", s. 18; Suphi Saatçi, *Hasretin Adı Kerkük*, Ötüken, İstanbul 2004, s. 39-41.

¹⁸⁵ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 17; Louis Sako, *Christianity in Kirkuk Story and Survival*, Kirkuk 2010, s. 26; Sarıkahya, *Tarih el-Cevami*, s. 14.

bu caminin avlusuna gömülmüş ve cami Hasan Mekki Camii olarak adlandırılmıştır. Cami 1000 m. kare alanda ve 20 m. yüksekliğinde yer almaktadır.¹⁸⁶ Hasan Mekki Cami olarak bilinen ve geçirdiği onarımla özgün kimliğini yitiren bu yapı 1997 yılında yıkılmış ve Hasan Mekki'ye ait oduğu söylenen mezar ve buradan çıkarılan kemikler de Kerkük'ün en büyük mezarlığı olan Musalla Mezarlığı'na taşınarak oraya gömülmüştür.¹⁸⁷ Günümüzde caminin kalıntıları bulunmamaktadır.

2.2.2.4. Hasan Pakiz Cami

Hasan Pakiz Camisi, Şehr-i Zor valisi Firari Hasan Paşa tarafından XVIII. yüzyılda cami ve medreseden oluşan bir külliye şeklinde yaptırılmıştır.¹⁸⁸ Hasan Pakiz, adıyla tanınan bu cami dikdörtgen planlı bir ibadet mekânından oluşmaktadır. 1791 tarihinde caminin, Ferhadzâde Hacı Mahmut Han tarafından yenilendiği ileri sürülmüştür.¹⁸⁹ Günümüzde ise cami harabe ve kaderine terk edilmiş bir şekildedir.

2.2.2.5. Uryan Cami

Uryan Camisi, Kerkük kalesi'nin Ağalık mahallesi'nde yer almaktadır.¹⁹⁰ 1729 yılında Cami Uryan ailesi tarafından yapılmış ve birçok din adamının yetiştirilmesine katkı sağlamıştır. Osmanlı döneminde yapılmış olan cami kale surları içerisinde bulunmaktadır ve 15 metre yüksekliğindedir.¹⁹¹

2.2.3. Kiliseler

İslam devleti ve Osmanlı hâkimiyeti altına giren ehl-i kitap veya gayrimüslimler normal şartlarda kendi inançlarını yaşama imkânı buluyor, herhangi bir baskı ile karşılaşmıyordu. Türkçe'deki kilise kelimesi Arapça kenîsenin değişmiş şeklidir.¹⁹² Kelime klasik Grekçe'de, seküler anlamda kamu işlerini görüşmek üzere çağrılan halkın oluşturduğu topluluğu ifade etmekte iken zamanla her tür topluluk arasında kullanılmaya başlanmıştır.

¹⁸⁶ Avcı, *Avrak Minel Eldakire*, s. 36.

¹⁸⁷ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s.19

¹⁸⁸ Kevseroğlu, *Havadis kerkük*, s. 7.

¹⁸⁹ Saatçi, *Kerkük Evleri*, s. 20.

¹⁹⁰ Avcı, *Avrak Minel Eldakire*, s. 39; Mahmoud-el-Naqib, "Castle kirkuk", s. 1506.

¹⁹¹ el-Samirai, "Kerkük Medinet" s. 18.

¹⁹² Mehmet Aydın, "Kilise", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVI , Ankara 2002, s. 11; Levent Öztürk, , "Kilise", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVI , Ankara 2002, s.16.

Asurlular'dan sonra Persler'in eline geçen, Kerkük, daha sonra ise Büyük İskender'in egemenliği altına girdi. Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte, şehir Nasturîlerin merkezi haline geldi. İskender öldükten sonra hâkimiyeti altında bulunan topraklar ünlü kumandanları arasında paylaşılnca, Kerkük, Seleukos'a teslim edildi.¹⁹³ Ayrıca Mezopotamya'da Sasaniler döneminde de Hristiyanlık yayılmaya başlamıştır.¹⁹⁴

Daha sonra bölgede bulunan Hülagu zamanında Moğol ordusunda pek çok Türkmen, Hristiyan olmuştur. Hülagu'nun hanımı Dokuz Hatun da Hristiyandı.¹⁹⁵ Kerkük Kalesi'nde Türkçe konuşan Hristiyan halk günümüze kadar varlıklarını korumuşlardır. İç Kalede, üç kilise bulunuyordu; Meryem Ana, Kırmızı ve Um el-Ahzan Kilisesidir.

2.2.3.1. Meryem Ana Kilise

Kerkük'ün en eski tarihi eseri olan Meryem Ana Kilisesi iç kalede bulunmaktadır. Kilisenin tarihi Hristiyanlığın ortaya çıkışına kadar uzanmaktadır. Ancak kilisenin büyük kısmı sert iklim koşulları ve kırılgan yapısı nedeniyle yıkılmıştır.¹⁹⁶ Daha sonra İslam çağında camiye dönüştürülmüştür. Hristiyanlara göre bu kilisenin içinde bazı peygamberlerin mezarları bulunmaktadır.¹⁹⁷

2.2.3.2. Kırmızı Kilise

Kırmızı Kilise, Kerkük Kalesi'nin yakınında ve doğu tarafında bulunur. 470 tarihinde Kerkük'te Papa Mar Maron tarafından yaptırılmıştır. Kilisenin bulunduğu alanın toprak renginin kırmızı olması nedeniyle Kırmızı Kilise ismini almıştır.¹⁹⁸

¹⁹³ Gündüz, "Kerkük", s. 291; Bakır, "Eski Çağlardan", s. 42; Sako, *Christianity in Kirkük*, s. 14; Fuad Yusuf Kazancı, *Usul el-Tekâfillye el-Sîr-yâniye fil Bilad mabein el-Nahreî, Dâr Dicle, Bağdat*, 2010, s. 13.

¹⁹⁴ Ravaeli Minas, "Kerkük Abra el-Uhud", *Mecelletü'n Bein el-Nahreyi*, XI/ 39-40, 1982, s. 277; Sako, *Christianity in Kirkük*, s. 26.

¹⁹⁵ Krem Pamukçu, "Kerkük Tarihi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektas Veli Arastirma Dergisi*, 19, 2001, s. 182; Sako, *Christianity in Kirkük*, s. 42.

¹⁹⁶ Bakır-Fuad Sefer, *El-murşid İle Mvtun El-atar*, s. 8; El-Haseni, *el-İrâk Kadîmen*, s. 219-218; Avcı, *Ayrak Minel Eldakire*, s. 45; Mahmoud-el-Naqib, "Castle kirkuk", s. 1504.

¹⁹⁷ Eroğlu, *Salnamelerinde Musul*, s.153; Sako, *Christianity in Kirkük*, s. 91.

¹⁹⁸ Sako, *Christianity in Kirkuk*, s. 43.

Ayrıca kilisede Irak-İran savaşı sırasında şehit düşenlere ait mezarlar olduğu da bilinmektedir.¹⁹⁹ Muhtelif tarihlerde de tadilat edilmiştir.

2.2.3.3. Um el-Ahzan Kilise

XVIII. yüzyıl sonlarıyla XIX. yüzyıl başlarında yıkılan eski kilisenin yerine Um el-Ahzan Kilisesi ismiyle bir kilise yapılmıştır.²⁰⁰ Ancak Irak krallık döneminde kiliseye bağlı olanlar yavaş yavaş Kerkük Kalesi'nden ayrılarak şehrin özellikle Saturlu Mahallesi'ne yerleşmişlerdir.²⁰¹ Bu kiliseler aracılığıyla Kerküklü Hristiyanlar geçmişten günümüze kadar ibadetlerine devam etmektedir.

2.2.4. Medreseler

Osmanlı döneminde eğitim ve öğretim medrese ve sıbyan mekteplerinde yapılmaktaydı. Arapçada ders “dirâse” kökünden gelen “medrese”.²⁰² kelimesi öğrencinin ilim öğrendiği yer manasında olup genel olarak sıbyan mekteplerinin üstünde eğitim ve öğretim yapılan orta ve yüksek tahsil müesseseleri için kullanılmaktadır.²⁰³

Kerkük Kalesi'nde geçmişi Osmanlılara ve daha erken dönemlere uzanan çok sayıda medrese vardı. Eskiden camilerde Kuran-ı Kerim, Arapça dil eğitimi ve din bilimleri öğretimi yapılmaktaydı. Ayrıca bazı dünyevi bilimlerde verilmekteydi. Kerkük Kalesi'nde bulunan Ulu Cami ve Danyal Peygamber Cami'nde de fıkıh ve Kuran eğitimi verililiyordu.²⁰⁴ Ayrıca Kerkük ve kalede birçok medrese bulunmaktaydı.

Selçuklular döneminde ve daha sonraki dönemlerde kurulan medreseler sayesinde hem şehir için hem de bölge için önemli eğitim faaliyetleri

¹⁹⁹ Sako, *Christianity in Kirkuk*, s. 43.

²⁰⁰ Ravaeli Minas, “Bimunasebe Tetvir Kal'ta Kerkük”, *Kardaşlık*, IV/ 6, 1964, s. 28; Sako, *Christianity in Kirkuk*, s. 92.

²⁰¹ Bakır, “Eski Çağlardan”, s. 46; Rebwar Usama, “Kirkuk's Citadel Needs Urgent Reconstruction”, *Kardaşlık*, XI/ 49, 2011, s. 57.

²⁰² Nebi Bozkurt, “Medrese”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, Ankara 2003, s. 323-327.

²⁰³ Cihat Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 25; Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 121.

²⁰⁴ Gündüz, “Kerkük”, s. 291; Bakır, “Eski Çağlardan”, s. 71; Zabit, “Kerük'te Danyal Peygamber”, s. 27.

gerçekleşmiştir.²⁰⁵ Bu medreselerin sayısı Osmanlılar döneminde önemli ölçüde artmış olup medreselerin ve diğer eğitim kurumlarının halk tarafından desteklendiğini görmekteyiz.

2.2.4.1. Müslüman Medreseleri

2.2.4.1.1. Saray Medresesi

Saray Medresesi, Kerkük Sancakbeyi Mehmet Paşa tarafından 1640 tarihinde yapılmıştır.²⁰⁶ Daha sonra sancakbeyi tarafından kalenin aşağısında Ahır Hüseyin Mahallesi'nde cami ve medrese inşa edilmiştir. Günümüzde Saray Medresesi Hanaka Cami'nin²⁰⁷ bir bölümünde faaliyetine devam etmektedir.

2.2.4.1.2. Şah Gazi Medresesi

Şah Gazi Medresesi, Kerkük Sancakbeyi Şah Gazi Şah Suvar tarafından 1657 yılında inşa edilmiştir.²⁰⁸ Şah Gazi medresesi Ulu Câmii yanındadır. Bu medresede fıkıh ve Kur'an eğitimi verilmiştir.

2.2.4.1.3. Meydan Medresesi

Meydan Medresei, 1701 yılında Kerkük Sancakbeyi Hasan Paşa Firarı-Kesici tarafından Kerkük Kalesi'nde inşa edilmiştir.²⁰⁹ Bu medrese Hasan Pakiz Camisi'nde yer almaktadır. 1790 tarihinde medrese binasının yıkılması üzerine Kerküklü hayırsever Hacı Mahmut Farhatzâde tarafından yeniden inşa edilmiştir.²¹⁰

Daha sonra Osmanlı Devleti'nin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda sosyal, ekonomik ve siyasi yapısındaki değişim, idarede ve bürokraside büyük bir zihniyet dönüşümüne yol açtı. Bu nedenle modern eğitim faaliyetlerine geçildi.²¹¹ Irak'ta modern eğitim

²⁰⁵ Mahmoud-el-Naqib, "Castle kirkuk", s. 1510.

²⁰⁶ Zabit, *Kerkük'te İctima-i*, s. 138; Kevseroğlu, *Tâlim fil Kerkük*, s. 46.

²⁰⁷ Hanaka Câmii; Osmanlı döneminde I. Abdülhamid tarafından 1191 / 1777-78 tarihinde inşa edilen Kerkük Kalesi'nin aşağısındaki yer almaktadır. Kerkük'ün eski camilerinden biridir. Bkz. Nizamettin İbrahimioğlu, "Kerkük ve Devr el-Medaris vel Tekke vel Ulama" Biz Türkmeniz, 31 Ekim 2007, www.bizturkmeniz.com. ET. 1 Kasım 2019.

²⁰⁸ Nedat Kevseroğlu, *Tâlim fil Kerkük Kadimen vel Haditen (1534-1958): fil Uhud el-Otmani ve İhtila ve İntidab ve Meleki*, C. I, Dâr Hikme, London 2016, s. 45.

²⁰⁹ Kevseroğlu, *Havadis kerkük*, s.7.

²¹⁰ *Salname-i Nezareti Maarif-i Umumiye 1321*, s. 682.

²¹¹ Şerif Demir, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim", *Tarih Peşinde Dergisi*, VII/ 13, Nisan 2015, s. 37.

sistemine Bağdat, Musul ve Kerkük'te 1889 yılında başlanmıştır.²¹² 1895-1896 yılında Kerkük merkezinde 5 tane ilkokul açılmıştır. Eğitim dili Türkçe ve eğitim süresi 4 yıl olan bu okulların sayısı, 1908'den sonra Kerkük'te artış göstermiştir.²¹³

2.2.4.2. Gayrimüslim Mektepleri

Kerkük ve Kerkük Kalesi'nde Müslümanların yanı sıra gayrimüslim unsurlar da bulunmaktaydı. Gayrimüslim nüfusu Hristiyanlar ve Yahudiler oluşturmaktaydı.²¹⁴

Tanzimat öncesi dönemde sadece gayrimüslimler için değil, aynı zamanda Müslümanlar için de geçerli olmak üzere, genel eğitim sisteminin sahip olduğu birtakım özellikler vardır. Bunlardan ilki, eğitim faaliyetlerinin dini nitelikli oluşudur. Eğitim kurumları ibadethaneler etrafında açılmış olup, öğretim dini niteliktedir.²¹⁵ Bu kurumlar hayırseverler ve vakıflar tarafından finanse edilmektedir. Tanzimat öncesi dönemde gayrimüslimlerin eğitim çalışmaları hakkında çok geniş bilgilere sahip değiliz.²¹⁶ Ancak Mevcut bilgiler gayrimüslim unsurları eğitim imkânlarına sahip olduğunu ve bu imkânların yukarıda ifade ettiğimiz şartlar içerisinde gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Elimizdeki belgelerde süreçle ilgili kalede yaşayan gayrimüslimlere ait eğitim kurumları hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Ancak Kerkük Kaldani Mektebi, özellikle Hristiyan Kaldani'ye ait olan bir okuldur. Bu mektebde eğitim dili Türkçe olup eğitim gören öğrenci sayısı 55 adettir. Bu öğrencilerin, 30'u erkek, 25'i ise kız öğrencidir.²¹⁷ Okulun Hangi tarihlerde kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Bu okulun kentin hangi noktasında olduğuna ve yapısal özelliğine ilişkin bir

²¹² *Salname-i Nezareti Maarif-i Umumiye 1321*, s. 683.

²¹³ Fazıl Bayat, *El-Muassat El-Talimiye fil El-Mısırık El-Arabi El-Otmani Dirase Tarihiye İhsaiye fil Dou Vetâik El-Otmaniye*, C. I, Takdim: Halit Eren, İrcica, İstanbul 2013, s. 29; Fevzi Türker, "Türkmen Eğitiminin Bünü ve Bugünü", *Hür Fillkirler*, 21 Ocak 2017, www.afkarhura.com, ET. 1 Kasım 2019.

²¹⁴ Abdurrazzak el-Hilali, *Tarih el-Talim fil el-İraq fil Ahd el-Otmani (1638-1917)*, C. I, Şeriket el-Tabaa Vel'neşir el-Ehliye, Bağdat 1959, s. 43.

²¹⁵ Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1999, s. 26-27.

²¹⁶ Zeki Salih Zengin, "Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi* VI/ 15, 2008, s. 146.

²¹⁷ *Salname-i Nezareti Maarif-i Umumiye 1321*, s. 684.

malumatımız bulunmamaktadır. Ayrıca XIX. yüzyılında bir Musevi mektebi ismi geçmektedir.²¹⁸

2.2.5. Kale Çarşısı (Kilciler Pazarı)

Kerkük'ün en eski ticaret mekânlarının başında Kilciler Kapalı Çarşısı gelmektedir. İç Kalenin Top Kapı tarafında ve meydan Mahallesi'nde yer almaktadır. Çarşının yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber Selçuk dönemine ait olduğu kabul edilmektedir.²¹⁹ Mimari otantik yapısıyla görülmeye değerdir. Kalede, üstü kapalı iki katlı, iki kapılı boydan ikiye bölünmüş her bölümde yan yana dizilmiş zarif mermer kemerli onlarca dükkân yer almaktadır.²²⁰ Çarşının genel alanı 590 m² olup dükkanların yüksekliği 2 m civarında ve 2-3 m² genişliğindedir.²²¹ Kayseri adı²²² ile ünlü olan bu kapalı çarşının yer aldığı bölge içinde barındırdığı dükkânlar ile kentin en eski geleneksel dokusunu oluşturur. Kerkük'te halk ağzında “Katma bazarı”²²³ veya “Kilciler bazarı” biçiminde telaffuz edilen bu sözcük, kapalıçarşı karşılığında kullanılır.²²⁴

Kilciler Çarşısı'nın batı kapısından girilip doğudan çıkıldığında birkaç adım ötede Selçuklu dönemine ait Gök Kümbetin dış duvarlarıyla karşı karşıya gelinir.²²⁵ Kilciler Çarşısı'nın Kerkük bölgesinin ticari hayatında önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

²¹⁸ *Salname-i Nezareti Maarif-i Umumiye 1321*, s. 684.

²¹⁹ Saatçi, *Hasretin Adı Kerkük*, s. 43.

²²⁰ Ali Kerküklü, “Türkmenlerin Simgesi Kerkük Kalesi ve Tarihi Eserleri”, *Doğudan Batıya Türk Dünyasının Birliyi Üğrunda*, 11 Mayıs 2011, <http://www.yalquzaq.com/?p=19672> , ET. 08 Kasım 2019.

²²¹ Mahmoud-el-Naqib, “Castle kirkuk”, s. 1508.

²²² Anadolu'nun güneydoğusunda rastlanan ve kaysâriyye çeşidine temas etmek gerekir. Kaysâriyye kelimesi daha çok Arap şehirlerinde ve bunlara yakın çevrelerde kullanılmış bir bedesten şeklidir. Bkz. Semavi Eyice, “Bedestan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1992, s.305.

²²³ Avcı, *Avrak Minel Eldakire*, s. 156.

²²⁴ Samancı, *Kerkük Abra Tarihi*, s. 38 ; el-Daraci, “el-Malim Umraniye”, s. 348.

²²⁵ Bakır, “Eski Çağlardan”, s. 42; Avcı, *Avrak Minel Eldakire*, s. 156.

2.2.6. Hamam

Hamam kelimesinin Türkçedeki en eski karşılığı munça veya munçaktır. Bu kelimeyi Kuzey Türkler ile Çuvaşlar da kullanmıştır.²²⁶ İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinden itibaren çeşitli medeniyetlerde hamam binaları meydana getirilmiştir.²²⁷ Kerkük Kalesi hamamı hakkında ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Ancak mevcut kaynaklarda kale alanının içinde, Arslan Paşa tarafından inşa edilip gelirlerinin vakfa tahvil edildiğine dair bilgiler mevcuttur. Fakat Arslan Paşa'nın hangi dönem zarfında ve hangi idari yetkiler dâhilinde hamamı inşa ettiğine dair bir veriye ulaşamadık.²²⁸ Günümüzde Kerkük Kalesi'nde hamam kalıntıları bulunmamaktadır.

2.2.7. Vakıflar

İslamiyet'in yayılmasıyla beraber geniş coğrafi sahaya yayılan Türk ve İslam cemiyetleri, birer şefkat ve iyilik abidesi halinde yücelen vakıfları ile Osmanlı Devleti'ni dünyanın en büyük devleti haline getirmiştir.²²⁹ Osmanlı dönemindeki yapılan mescitler, türbeler, tekkeler, medreseler, okullar, köprüler, sulama kanalları, kervansaraylar, zaviyeler, hastaneler gibi birçok dini-hayri tesis vakıflar sayesinde vücuda getirilmiştir.²³⁰ Kaledeki vakıfların tam sayısı hakkında fazla bir bilğimiz olmamasına karşın, T.C. Cumhurbaşkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nde bulunan 17464 Numaralı Evkaf Defteri ve belgelere Göre Kerkük Kalesi'ndeki vakıflar şöyledir;

²²⁶ Mustafa İsmet Uzun, Nurettin Albayrak, "Hamam", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XV, İstanbul 1997, s. 430.

²²⁷ Semavi Eyice, "Hamam", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XV, İstanbul 1997, s. 403.

²²⁸ Dinç, *XIX. yüzyılda Kerkük*, s. 378-379.

²²⁹ Vakf; Arapçada durma, durdurma ve kelimenin terim olarak "bir malın mâliki tarafından dinî, ictimâî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisi" şeklindedir. Bkz. Hacı Mehmet Güney, "Vakıf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLII, İstanbul 2012, s. 479.

²³⁰ Küfrevi, *Kerkük Sancağı*, s. 54.

Tablo II: Kerkük Kalesi’ndeki Vakıf ve Mütevelli İsimleri

No	Vakfın Adı	Mütevelli Adı
1	Danyal Peygamber Vakfı ²³¹	-
2	Hasan Mekki Vakfı	Hızır Kiles
3	El-Hacı Ali Hayder Vakfı	Şeh Abdülkadir
4	Zade Mustafa Ağa Vakfı	Kasım Şeh Molla Muhammed
5	Hacı Hasan Mescidi Şerifi Vakfı	Hacı Molla Gafur
6	Şeyh Gazi Medrese Vakfı	Kasım Hacı Molla Mahmut
7	Üçüslü Hacı Mustafa Vakfı	Ali Bin Ağa
8	Dursun Bint Abdülkerim Vakfı ²³²	-

Yukarıdaki tabloda anlaşılaçağı üzere Kerkük Kalesi’nde vakıfların toplam sayısının 8 adet olduğı tespit edilmiştir. Bu vakıfların Mütevelli isimleride olduğunu göstermektedir.

2.2.8. Seyahatnamelere Göre Kerkük Kalesi

Seyahatname, belirli bir zaman ile mekân içerisinde gezip, gözlemlerini ve izlenimlerini aktaran gezginlerin yazdıkları metinlerdir. Eskiçağlardan itibaren birçok örnekleri görülen seyahatnamelerin bir kısmında dönemin en güzel tasvirleri görülmektedir. Seyyahlar, eserlerini meydana getirirken gezdikleri coğrafyanın niteliklerini farklı amaç, niyet veya görevlere göre ele almışlardır.²³³ Bunların yazdıkları seyahatname eserlerinde, devletlerin ve toplumların yaşama biçimlerini, gelenek göreneklerini, kültürlerini ve ilgi çekici özelliklerini bulmak mümkündür.²³⁴

Bölgeden geçen birçok seyyah genellikle Kerkük’e de uğramış ve izlenimlerini kaleme almıştır.

Yakut el-Hamevi, XII. yüzyılın sonunda ve XIII. Yüzyılda yaşamış en önemli coğrafyacı ve seyyahlardandır.²³⁵ *Mu’cemül-bülân* adlı eserinde Kerkük’ü şöyle tanıtmıştır;

²³¹ BOA, C.EV, 25/1226, (28 Zilkade 1252 / 6 Mart 1837).

²³² BOA, EV.D, 17864, s. 1-2, (28 Zilhicce 1279 /16 Haziran 1863).

²³³ Nuran Tezcan, “Seyahatname”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 16-19.

²³⁴ Gülgün Üçel Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletisim Yayınevi, İstanbul 2003, s. 18.

²³⁵ Casim Avcı, “Yakut El-Hamevî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIII, İstanbul 2013, s. 288-291.

“Kerhini Dakuk ile Erbil arasında yer alan güzel ve sağlam bir kaledir aynı zamanda yüksek bir tepe üzerindedir ve küçük bir suru vardır”.²³⁶ El-Hamevi’nin “Kerhini” dediği bu kaleli şehrin bugünkü Kerkük olduğu bilinmektedir.

Nasuh Matrakçı,²³⁷ “*Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*” adlı eseri ile XVI. Yüzyıl Osmanlı minyatür sanatçısı olarak ün kazanmıştır. Eseri minyatürlerle süslenmiş bir tarih kitabıydı. Eserinde Kanuni’nin Irakeyn Seferi sırasında Osmanlı ordusunun konakladığı yerleri anlatır.²³⁸ Bu kitaptaki resimlerin içinde yeni anlayış doğrultusunda ve titiz bir gözlem sonucu yapıldığı belli olan Kerkük Kalesi ayrı bir önem taşımaktadır. Bu örnek, bir Türk sanatçısı tarafından tasvir edilmiş en eski Kerkük Kalesi resmi.

²³⁶ Yakut el-Hamevi, *Mu’cemül-bülân*, IV, DârSader, Beyrut 1993, s. 450.

²³⁷ Hüseyin Gazi Yurdaydın, “Matrakçı Nasuh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, Ankara 2003, s. 143-145.

²³⁸ Matrakçı, *Irâkeyn*, s. B73.

Resim II: Matrakçı Nasuh'un Kerkük Minyatürü (1534)²³⁹

Kâtip Çelebi,²⁴⁰ XVII. yüzyılın en önemli coğrafyacısıdır ve Kaleme aldığı “*Cihannüma*” Osmanlı coğrafyacılığında yeni bir çığır açmıştır. Kâtip Çelebi bu eserde Kerkük Kalesi’ni şöyle tanıtmaktadır;

*“Musul’dan iki merhale doğu tarafta bazı tepeler içinde, düz bir yere düşer. Toprakta bir kaledir. Şehir sur içeresindedir. Arasından nehir geçer”.*²⁴¹

²³⁹ Matrakçı, *Irâkeyn*, s. B73.

²⁴⁰ Orhan Şaik Gökyay, “Kâtip Çelebi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXV, Ankara 2002, s. 36-40.

²⁴¹ Çelebi, *Cihannüma*, s. 447.

Evliya Çelebi XVII. yüzyıl Osmanlı ve dünya tarihinin en büyük gezgini ve büyük seyahat kitab yazarlarından²⁴² Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Kerkük Kalesi şu şekilde geçmektedir;

“Evvelâ kale içinde toplam (-) adet pâk toprak ve kireç ile örtülü mamur kârgir yapı tek katlı ve iki katlı evler vardır. Ama kale içinde olanlar bağlı, bahçeli ve akarsulu haneler değildir”.²⁴³

Edward Ives İngiliz doktor ve seyyahdır. Bölgeden geçerken 1785'te Kerkük'e de uğrayarak izlenimlerini kaleme almıştır.²⁴⁴ Kerkük Kalesi'ni şöyle tanıtmaktadır;

“Kalenin alan uzunluğu yaklaşık 250 yd. ve genişliği yaklaşık 120 m. kale yüksekliği surlarına kadar 80 feet. Yağmur yağarken kalenin etrafı suyla dolar, kaleyi bir göl içindeki bir adaya çevirir”.

Carsten Nibuhr (1733-1815), batılı bir seyyah ve haritacıdır.²⁴⁵ Nibuhr'un XVIII. yüzyılda Irak hakkında yazdığı eseri *“Rihlet Nibuhr İla el-İraq Fi el- Karın el-Tamın Aşar”* adını taşımaktadır. Bu eserde Kerkük ve kaleyi şöyle tanımlamıştır;²⁴⁶

“Kerkük güzel bir ovada yer almaktadır. Ama çok az kentsel, haritadaki konumu 35 derece enlem ve 39 dakikada yer alır. Ovda çok sayıda iskânlar ve yeniçerileri, surla çevrili ve üç câmide bulunmaktadır. Buraya kale söylenir”.

Guillaume A. Olivier, bir Fransız bilim adamı ve seyyahdır.²⁴⁷ Olivier, Kerkük Kalesi hakkında kendinden öncekilerden pek farklı ifadeler kullanmamıştır. Fransız gezgin XVIII. yüzyılın son yıllarında Irak şehirlerini ziyaret etmiştir. Irak hakkında bir seyahatname kaleme alan yazarın eseri *“Rihlet Olivier İla El-İraq”* isimle

²⁴² Mücteba İlgürel, “Evliya Çelebi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI, İstanbul 1995, s. 529-533.

²⁴³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-İsfahan- Malatya- Mardin-Musul Tebriz-Van*, C.II, (Haz: Seyit Ali Kahraman), Yapı kredi, İstanbul 2010, s. 686.

²⁴⁴ Cafer el-Khiat, “Muşahadat Dr. Ivas Bein Bağdat ve Kerkük ve Musul ”, *Türkmeneli Edebiyat ve Sanat Dergisi*, XI/ 130, Aralık 2018, s. 18.

²⁴⁵ Mustafa L. Bilge, “Niebuhr Carsten”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 78-79.

²⁴⁶ Carsten Nibuhr, *Rihlet Nibuhr İla el-İraq fil el-Karın el-Tamın Aşar*, (Çev. Mahmut Hüseyin Emin), Seriket Dâr el-Cumhuriye Lineshir ve Tabaa, Bağdat 1965, s. 85.

²⁴⁷ Stephen Hemsley Longrigg, *Arbat Kurun Min Tarih el-İraq el-Hadit*, 5 Baskı, (Çev. Caver el-Khiat), Fırat Neşir ve Tavzi, Beyrut 1968, s. 52.

Arapçaya çevrilmiştir. Bu çalışmada Kerkük Kalesi hakkında şunları gözlemlemiştir;²⁴⁸

“Kerkük aynı Erbil gibi, geniş ovada ve bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kale savunmak için surlarla çevrilidir ve çok sayıda yeniçeri garnizonuna sahiptir”.

İngiliz bir seyyah olan James Silk Buckingham 1816 yılında Bağdat, Babil, Musul ve Kerkük coğrafyasını gezmiş ve bu bölge hakkındaki gözlemlerini seyahatnamesinde ele almıştır.²⁴⁹ Arapça’ya “*Rihleti İla el-İraq 1816*” ismiyle çevrilen seyahatnamesinde Kerkük Kalesi hakkında şu bilgileri vermektedir:²⁵⁰

“Şehir üç kısımdan oluşur her kısmı büyük alanda yer alır; Birinci kısmı şehrin ana kısmında yüksek bir ovada yer alır. Kalede sur ve çok sayıda ev ile üç cami bulunmaktadır. Buraya kale söylenir. Erbil ovasına benzer. İkinci kısım kalenin aşağı kısmı olup sağlam bir mevkidedir. Çok sayıda han ve dükkan bulunmaktadır Üçüncü kısım önceki iki kısımdan daha küçük olup burada cami, han ve hamam bulunur”.

El-Menşi el-Bağdadi, İngilizce kitaplarında Seyid Ağa veya Seyid Muhammed olarak geçmektedir. Arapça’ya *El-Menşi el-Bağdadi*, “*rihlet el-menşi el-Bağdadi 1822*” ismiyle çevrilen seyahatnamesinde Kerkük Kalesi hakkında şu bilgilerden bahsetmektedir;²⁵¹

“Kerkük güzel bir şehir ve kalesi tepe üzerinde yer almaktadır. Çok sayıda yeniçeri bulunuyor. Kale ve çevresindeki yerleşim oluşmuştur”.

Gaetano Moroni, İtalyan bir yazardı ve XIX. yüzyılın ilk yarısında yayınladığı eserinde Kerkük Kalesini şöyle tanıtmıştır;²⁵²

“Kerkük, sancağın ana şehridir. Düz bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Şehir korumalı bir kaleye sahiptir. Aşağasında evler ve su kanalları bulunmaktadır. Kalede meşhur bir cami var, eskiden Yahudi mabediymiş daha sonra camiye çevrilmiş ve camide Danyal mezarı bulunuyor”.

²⁴⁸ Sako, *Christianity in Kirkük*, s. 20.

²⁴⁹ Muhamed Ali Halavi, “Rihlet Buckinham İla el-İraq”, *Mecelletü'l Sumer*, I, 11, Bağdat 1955, s. 85.

²⁵⁰ James Silk Buckingham, *Rihleti İla el-İraq 1816*, (Çev. Selim taha Tikriti), C. I, Matbaat Asaat, Bağdat 1968, s.142-143.

²⁵¹ el-Bağdadi, *Rihlet Elmenşi*, s. 65.

²⁵² Sako, *Christianity in Kirkük*, s. 22.

Yukarıda belirtilen XIII. ve XVIII. yüzyıllar arasında Kerkük'e gelen seyyahlar, kentin fiziki ve sosyal dokusu hakkındaki izlenimlerini kendi üslup ve algılarına göre subjektif ve farklı şekillerde ortaya koymuştur. Onların gözlem ve aktarımlarından da anlaşıldığı üzere; bu dönemde Kerkük Şehri kale içinde hayat bulmuştur. XVII.-XVIII. yüzyıllarda Kerkük Kalesi Osmanlı-Safevi mücadelesinde önemli rol oynadığı göstermiştir. Kaleyi askeri işlevden ziyade, kentsel yerleşimin önemli bir parçası olarak görmüşlerdir ve kale içindeki yerleşimin tahkim edilmiş olduğunu vurgulamışlardır. Ancak XVIII. yüzyılın sonuna kadar Kerkük'ün şehri yerleşimi kale merkezli varlığını devam ettirmiş ve kalenin dışında kaledeki yerleşim ölçüsünde bir alanın varlığını görünür kılacak verilere ulaşamamıştır. Daha sonra XIX. yüzyılda gelecek olan seyyah ve araştırmacıların ifadelerinde Kerkük şehrinin üç kısımdan oluştuğu ve her kısmının da oldukça geniş bir alana yayıldığı anlaşılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KERKÜK KALE ŞEHRİNİN ASKERİ YAPISI

Çalışmanın bu bölümünde, Kerkük Kalesi'nde XVII.-XVIII. yüzyıllar arasında, idari ve askeri yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla; T.C. Cumhurbaşkanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Daire Başkanlığı'ndaki defter ve belgeler incelenmiştir. Mevcut defter ve belgeler vasıtasıyla Kerkük Kalesi'nde görevli idari ve askeri sınıflar, bu sınıflarda bulunan nefer sayıları, zabitleri, elde edilen kazançlar tespit edilmiştir. Kerkük Kalesi'nin daimi statüsünde bulunan kadrolu askerleri ile geçici olarak merkezden gönderilen askeri sınıfların mevcudu ve ücretleri, yıllara göre dağılımı ve diğer yıllara mukayeseleri ayrıntılı bir şekilde tablo ve grafiklerle desteklenmiştir. Son olarak araştırma için belirlenen tarihi sınırlar içinde, Osmanlı-Safevi mücadelesinde Kerkük Kalesi'nin durumu ele alınmıştır.

3.1. KALE YÖNETİMİ

3.1.1. Kale Yöneticileri

Kerkük Kalesi'nin yönetimindeki yetki-sorumluluk dengesinde öne çıkanlardan; kadı, dizdar, ağalar ve nazırdır.²⁵³ Söz konusu yöneticiler sırasıyla anlatılacaktır.

3.1.1.1. Kadı

Arapça'da kazâ (kadâ-قاضی) kökünden ism-i fâil olan kâdî,²⁵⁴ fıkıh terimi olarak insanlar arasında meydana gelen çekişme ve davaları Şer'i hükümlere göre çözen kadıların varlığına dayanan bir sistem demektir.²⁵⁵ Osmanlılarda kazâ, hem kâdının idare bölgesini hem de bu bölgeyi tanımlayan coğrafi terim özelliği gösterir.

²⁵³ Kerkük-Musul bölgesindeki nazırlarla ilgili olarak yalnızca 22 Nisan 1684 tarihinde yeniçeri kâtibi Hasan'ın Musul Nazırına yeniçerilerin mevâcibleri ve işleri ile ilgili yazdığı belgedeki bilgilerden hariç bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bkz. BOA, *İE.AS*, 4/350; Cengiz Tomar, "Nazır", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006, s. 449.

²⁵⁴ Fahrettin Atar, "Kadı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul 2001, s. 66.

²⁵⁵ Osmanlı devleti'nde kadı, yargı görevleri taşra yönetimindeki rolü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik, İstanbul 2016, s. 15; Ekrem Buğra İkinci, *Osmanlı Hukukunda Mehkeme Kararlarının Kontrolü Klasik Devir*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 2002, s. 123-124.

Kadı'nın önemli görevlerinden biride bulundukları bölgelerde hukukî, beledî, askeri ve örfî işlerin yürütülmesinden sorumlu olan kadıların görev ve yetkileri oldukça geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Kadının başkanlığını yaptığı mahkeme (*meclîs-i şer*) halk arasında ortaya çıkan her türlü meselelerin çözüm yeridir.²⁵⁶ Kadılar davaları görürken özel bir mahkeme binası kullanmazlardı. Mahkemeler genellikle kadıların evi ya da camilerde mahkeme binası olarak kullanılmıştır.²⁵⁷

Diğer önemli bir görevi de devlet merkezi tarafından halktan istenen bütün vergilerin (tekâlif-i divâniye) hanelere tevziinin yapılmasıdır. Ayrıca avarız vergilerinin toplanması bunların merkeze veya gerektiğinde seferdeki orduya ulaştırılması da kadının önemli vazifelerindendir.²⁵⁸ Kadının hukuki görevinin haricindeki görevleri, kazâ dâhilindeki bütün askerîlerin denetlenmesi, ilmiye sınıfına mensup görevlilerin (müderris, mütevellî, vakıf görevlileri) tayin ve azil işlerinde yürütülmektedir.²⁵⁹

İncelenen döneme dair verilerden hareketle Kerkük Kalesi'nde XVIII. yüzyılın ilk yarısında 1728'te ilk Şer'i mahkeme olarak inşa edildiği tespit olunmuştur.²⁶⁰ Araştırma döneminde, Kerkük'te görev yapan kadıların isimlerini, görev sürelerini ve yevmiyelerini ayrıntılı listeler halinde çıkarmak mümkün değildir. Bunun yanında kadılarla ilgili bilgilere sadece vakıf idaresine dair kayıtlarda rastlanılmıştır. Bu sebeple, görev ve yetki alanlarında, diğer Osmanlı kentlerine göre farklılıklar var mıdır? Bununla ilgili de bir şey söylemek mümkün değildir. Bütün bunların yanında muhtelif tarihlerde Kerkük'te görev yapan bazı kadıların isimleri ve görev süreleri tespit edilerek aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

²⁵⁶Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona dair Genel Gözlemler", *Belleten*, XXXVIII/ 152, s. 667; Aköz-Solak, "Osmanlı Taşra Yönetimi", s. 41.

²⁵⁷ Bekir Ismat Abdülmecid, *el-Medhal Lidrase el-Nizam el-Kanuni fil Ahdeyi el-Otman-i ve el-Cunhuri*, Dâr el-Kutup el-İlmiye, Beyrut 1971, s. 186.

²⁵⁸ Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 76.

²⁵⁹ Alaaddin Aköz-İbrahim Solak, "Osmanlı Taşra Yönetimi ve 16. Yüzyılda Maraş Kazâsı Yöneticileri" *SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S, 9, s. 41.

²⁶⁰ Kevseroğlu, *Havadis Kerkük*, s. 14.

Tablo III: Kerkük Kalesi'nde Görev Yapmış Olan Bazı Kadılar (1686-1757)

No	İsim	Görevde Olduğu Tarih
1	Mehmed Efendi ²⁶¹	1 Şevval 1097/ 21 Ağustos 1686
2	El-Hac Mehmed ²⁶²	20 Safer 1113/ 27 Temmuz 1701
3	Süleyman ²⁶³	6 Zilhicce 1121/ 6 Şubat 1710
4	Ahmed ²⁶⁴	29 Şaban 1124/ 1 Ekim 1712
5	Mustafa ²⁶⁵	18 Ramazan 1126/ 27 Eylül 1714
6	İbrahim ²⁶⁶	22 Zilhicce 1135/ 23 Eylül 1723
7	Mehmed Emin Efendi ²⁶⁷	15 Safer 1171/ 29 Ekim 1757

3.1.1.2. Dizdar

Farsça *diz* ya da *düz* kale anlamına gelmektedir. Dizdar ise kale komutanı olup sorumluluğu altında bulunan kalenin bütün işlerinden mesuldür.²⁶⁸ Beylerbeyinin arzı üzerine veya doğrudan padişah beratı ile atanır ve herhangi bir kusuru olmadıkça da görevine devam ederdi.²⁶⁹ XVIII. yüzyıldan itibaren dizdarların askeri hizmetli olarak önemi azaldı, sadece serhaddeki kalelerde belirli bir askeri grubun başı durumuna geldi. XIX. yüzyılda ise askeri teşkilatta tamamıyla ortadan kalktı. Dizdarın yıllık olarak aldığı 10.000 akçe civarındaki timar, 25-30 akçelik bir günlüğe (yevmiye) tekabül etmekteydi.²⁷⁰ Anadolu'nun muhtelif kalelerinde dizdar sayısı değişiklik göstermekteydi. Örneğin; 1609-11 yıllarında Van Kalesi'nde 6 dizdar bulunmaktaydı.²⁷¹ Kerkük Kalesi dizdarları hakkında ise ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Ancak mevcut belgelerimizde Kerkük Kalesi'nde dizdar olarak görev yapan Bali Ali'nin vefatı üzerine Şehr-i Zor beylerbeyi Ali Paşa 22 Mart 1697 tarihinde Bali Ali'nin oğlu Hüseyin'i dizdar olarak atamıştır.²⁷²

²⁶¹ BOA, İE.ML. 94/8814.

²⁶² BOA, İE. ML. 65/6077.

²⁶³ BOA, İE. EV. 50/5569.

²⁶⁴ BOA, İE.EV. 52/5755.

²⁶⁵ BOA, İE.EV. 41/7651.

²⁶⁶ BOA, İE.EV. 66/7184.

²⁶⁷ BOA, AE.SOSM.III. 88/67, (15 Safer 1171 / 29 Ekim 1757).

²⁶⁸ Pakalın, *Osmanlı Tarih*, s. 479.

²⁶⁹ Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 64.

²⁷⁰ Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX, İstanbul 1994, s.480-481.

²⁷¹ Uğur Demlikoğlu, *Teşkilat ve İşleyiş Bakımından 18.Yüzyılda Erzurum Kalesi*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Elazığ 2013, s. 42.

²⁷² BOA, AE.SMST.II, 33/3250, (29 Zilhicce 1112 / 6 Haziran 1701).

3.1.1.3. Ağalar

Ağa kelimesi günlük dilde ve tarihte muhtelif yerlerde kullanılmıştır. Konumuz olan kale ağaları ise kalenin idari işlerini gören ve emekli oluncaya kadar görev yapan kişidir.²⁷³ Osmanlı belgelerine göre Kerkük Kalesi'nde görev yapan ağalar dört gruba ayrılır. Bunlar; Kul Ağası, Gönüllü Ağası, Azeb Ağası, Müstahfız Ağası'dır. Söz konusu ağalar hakkında, ayrı başlıklar altında bilgiler verilecektir.

3.1.1.3.1. Kul Ağası

Kul, Osmanlı Devleti'nde askeri sistemin temel unsurundan biridir.²⁷⁴ Yeniçeri ağası hakkında kullanılır bir tabirdir. Yeniçerilere kul denildiği için başları olan ağaya da kul ağası denilirdi.²⁷⁵ İdari bakımdan mevcut belgelerde Kerkük Kalesi'nde görev yapan herhangi bir Kul ağası kaydına tesadüf etmememize rağmen, 12 Aralık 1636 tarihinde Şehr-i Zor (Şehr-i Zul) beylerbeyine gönderilen emirde Kerkük Kalesi'nde bulunan kul ağasının Musul yeniçeri ağalığına tayin edildiği anlaşılmaktadır.²⁷⁶

3.1.1.3.2. Gönüllü Ağası

Osmanlı Devleti'nde önemli sınır kalelerinde yeniçeri ağası kalenin korunması ve askeri sınıfların en büyük amiridir.²⁷⁷ Bu yeniçeri veya gönüllü ağalarına Bağdad, Basra, Van, Kıbrıs, Erzurum ve diğer önemli sınır kalelerinde rastlamak mümkündür.²⁷⁸

Elimizdeki bilgi ve belgeler, Kerkük'te görev yapan gönüllü ağaların gelirlerini ve görev sürelerini tam olarak yansıtmaktan uzaktır. Ancak muhtelif tarihlerde Kerkük'te görev yapan bazı gönüllü ağalarının isimlerini tespit edebilmekteyiz.

IV. Murad'ın Revan ve Bağdat Seferi sırasında kılavuzluk hizmetinde bulunmuş Mirliva Yakub Bey'in oğlu Mehmed Bey, Şehr-i Zor Mir-i Miranı Ali

²⁷³ Aydın, *Vidin Kalesi*, s. 107.

²⁷⁴ Orhan Kılıç, "Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcib Defterleri", *OTAM Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XXXI, Bahar 2012, s. 88.

²⁷⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih*, s. 314.

²⁷⁶ BOA, A. DVN.SMHM.d, 86/129, (14 Recep 1046 / 12 Aralık 1636).

²⁷⁷ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tari Sözlüğü*, Paradigma, İstanbul 2011, s. 273.

²⁷⁸ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, C. I, s. 179; Kılıç, "Kaleleri ve Mevâcib", s. 99.

Paşa tarafından, 12 Şubat 1676 tarihinde Kerkük Kalesi gönüllü ağası emekli (tekaüd) edilmiştir.²⁷⁹

Daha sonraki dönemlerde Kerkük Kalesi'nde görev yapan gönüllü ağası Süheyb'in ölümünden sonra yerine Ömer Zülkadir, Şehr-i Zor beylerbeyi Abdülrahman tarafından 4 Nisan 1726 tarihinde tayin edilmiştir.²⁸⁰

3.1.1.3.3. Azeb Ağası

Osmanlı kalelerinde görev yapan azeb grubunun en büyük amiri azeb ağası idi. Azeb ağalarının hizmetlerine karşılık kendilerine ulufe tevcih edildiği gibi zeamet de tasarruf edebiliyorlardı.²⁸¹

8 Eylül 1666 yılında Koçi'nin Bağdat Muhafızı tarafından gönderilen bir hükümde azeb ağası olarak görevine devam etmesi ve günlük 40 akçe alması emredilmiştir.²⁸² Öte yandan Şehr-i Zor Beylerbeyi Ali Paşa'nın arzıyla 2 Haziran 1699 tarihinde Emmizade'nin yevmiye 40 akçe ile görevinde olduğu anlaşılmaktadır.²⁸³ 8 Aralık 1711 tarihinde Şehr-i Zor valisi vezir İbrahim Paşa gönderdiği bir hüküm de Kerkük Kalesi'nde bulunan azeb ağası Ahmet isminde birisinin görevinde kalmasını istemiştir.²⁸⁴

Kerkük Kalesi'nde görev yapan azeb ağasının bulunduğunu çeşitli arşiv belgelerinde özellikle de mevâcib defterlerinden öğrenmekteyiz. Mesela; 7 Temmuz 1742 tarihinde Mustafa adında birisinin 48 akçe yevmiyye ile azeb ağası olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁵ Bu defterde azeb ağası, nefer sayısı, yevmiyyesi ve yıllık ödenen toplam maaşlarıyla ilgili detaylı bilgileri tespit etmek mümkündür.

²⁷⁹ BOA, *İE.ENB*, 2/204.

²⁸⁰ BOA, *AE.SAMD.III*, 164/16012, 1-2.

²⁸¹ Kılıç, "Kaleleri ve Mevâcib", s. 112.

²⁸² BOA, *İE.AS*, 11/1015.

²⁸³ BOA, *İE.TCT*, 7/821.

²⁸⁴ BOA, *İE.AS*, 73/6565.

²⁸⁵ BOA, *D.AMH.D*, 24954, s. 3.

3.1.1.3.4. Müstahfız Ağası

Müstahfız ağası, Kalenin ahvali kendisinden mesuldü.²⁸⁶ Bu ağalar müstahfızın kapı halkı ile birlikte görev yapmasını sağlayan sorumlulardır.²⁸⁷ 16 Mayıs 1703 tarihinde Şehr-i Zor valisi vezir-i Mükerrerrem Hasan Paşa tarafından sadır olan Kerkük Kalesi müstahfız ağası Pederi Mustafa'yı, cepheye gönderip birkaç ay yerine Ömer'i vekil tayin etmiştir.²⁸⁸

3.1.2. Kale Görevlileri

Uzun yıllar şehir ile bir bütünlük içerisinde olan kaleler birçok askeri görevler yüklenmiştir. Şehrin güvenliğinin sağlanması, çeşitli tehlikelerden korunmasında kale önemli rol oynuyordu. Kerkük Kalesi'nde görev yapan, geçimini silahtan kazanan askerî; müstahfız, azeb, gönüllü, yeniçeri ve topçular sınıflara mensup kale muhafızları görev yapmaktaydı.

3.1.2.1. Müstahfızlar

Müstahfız, kale ve hisarların muhafazası hizmetinde bulunan askerlere verilen addır.²⁸⁹ Müstahfızlar askeri bir fonksiyon icra etmekten ziyade bulundukları şehrin veya bölgenin güvenliğini korumakla mükelleftiler.²⁹⁰ Bunların başlıca görevleri, devlete ait menkullerin saklandığı hazinenin yanı sıra zahirenin muhafaza edildiği ambarların ve askeri malzemelerin tutulduğu cephanelik ile suçluların kapatıldığı zindanın bulunduğu kaleyi beklemektir.²⁹¹

Kerkük Kalesi'nde de belirli sayıda müstahfız cemaatinin görev aldığını görmekteyiz. Kaledeki müstahfızlar kale Dizdarının emri altında bulunmuş ve ayrıca müstahfızların içinde ağa, kethüdalık, kâtiplik, çavuşluk gibi çeşitli görevleri icra eden askeri personeller de tespit edilmiştir.

²⁸⁶ Pakalın, *Osmanlı Tarih*, s. 469.

²⁸⁷ Aydın, *Vidin Kalesi*, s. 109.

²⁸⁸ BOA, *AE.SMST.II*, 36/3600.

²⁸⁹ Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 59.

²⁹⁰ Celalettin Uzun-Enver Çakar, "17. Yüzyılda Harput Kalesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXVI/ 2, Elazığ 2016, s. 349.

²⁹¹ Mark L. Stein, *Osmanlı Kaleleri: Avrupa'da Hudut Boyları*, Türkiye İş Bankası Kültür, İstanbul 2007, s. 81.

3 Mart 1698 tarihinde Kerkük Kalesi'nde müstahfız cemaatin kethüdası Hüseyin adından birinin başka yere firar edip ve görevini terk etmiş olduğu ve onun yerine Ebubekir adlı kişinin atandığını tespit etmekteyiz.²⁹²

Kerkük Kalesi'nin daimi kadrosunda görevli müstahfız olduğu gibi, merkezden 1699 yılında Diyarbekir sancağı avarız ve bedel-i nüzülünden bir hüküm, kalede zaten mevcut olan müstahfızan neferâtının görev yaptığı ve bu askerlerin toplam yevmiyelerine 2.303 akçe havale yapıldığını belirten makbuzdan anlaşılmaktadır.²⁹³

Tablo IV: Kerkük Kalesi'nde Bulunan Müstahfızların Sınıfı ve Mevâcibleri (7 Temmuz 1742)²⁹⁴

Askeri Sınıfı	Mevcudu	Yevmiye (akçe)	Yıllık Mevâcibi (akçe)
Ağa	1	30	10.620
Kethüda	1	15	5.310
Kâtip	1	12	4.248
Çavuş	1	8	2.832
Ser Topî (Topçı Başı)	1	20	7.080
Dizdar Burcu	1	10	3.540
Nefer	94	666	235.764
Toplam	100	761	269.394

Yukardaki tabloda görüldüğü üzere 7 Temmuz 1742 tarihinde müstahfız neferinin 94 kişi oldukları, Kerkük Kalesi'ndeki zabitleriyle birlikte bu sınıfta toplam 100 kişi olduğu anlaşılmaktadır.

3.1.2.2. Azebler

Azeb kelimesi, Arapça'da henüz evlenmemiş bekâr demektir.²⁹⁵ Bunlar Anadolu'dan toplanmış muharebeye yarar, dinç, kuvvetli, bekâr Türk gençleridir.²⁹⁶

²⁹² BOA, AE.SMST.II, 25/2499.

²⁹³ BOA, İE.ML, 79/7436, (5 Cemaziyelevvel 1113 / 8 Ekim 1701).

²⁹⁴ BOA, D.AMH.D, 24954.

²⁹⁵ Azeb kelimesi; Fuat Köprülü, Niebuhr'un XVIII. yüzyıla ait Arabistan Seyahatnamesi'ne dayandırarak azeb kelimesini, şehirdeki yerli asker olarak tanımlamıştır. Buna ek olarak Dasuki ve Bianchi lügâtini kaynak göstererek, Mısır'da bulunan yedi askeri kuvvetten birisinin ismi olduğunu ve

Osmanlılar'da ise azebler hafif yaya askerlerini oluşturur ve yeniçerilerin önünde bulunarak savaşırlardı. Bunlar daha sonra genişletilerek kale ve deniz azebleri olarak iki kısma ayrılmıştır. 1501'te Midilli'nin muhafazası için buraya azeb kuvvetleri sevk edilmiş ve bundan sonra azeblerin devlet hazinesinden maaşlı olarak kale hizmetinde bulunmaları uygun görülmüş ve kalelere muhafız olarak maaşlı (ulufeli)²⁹⁷ azebler konulmuştur. Azeb askerlerin ataması, padişahın berâtı ve beylerbeyin arzı ile ilgili mahalden temin edilmekteydi. Kale dışında yerleşmeleri yasaktı ve iç kalede evler inşa edip kalmak zorundaydılar.²⁹⁸

Kerkük Kalesi'nde hizmet yapan azeblerle ilgili ulaşabildiğimiz belgeler genellikle, mevâcib bilgilerini ihtiva etmektedir. Ancak 8 Haziran 1735 tarihli bir belge daha hususi bir bilgi vermektedir. Belgeye göre Kerkük Kalesi'nde azeb katibi olan Bektaş'ın ölümü üzerine kardeşi Mehmed 20 akçe yevmiye ile yerine atanmıştır.²⁹⁹ Azeblerin de müstahfızlar cemaati gibi kalede görev aldığını görmekteyiz. Ayrıca azeb içinde ağa, kethüdalık, kâtiplik, çavuşluk gibi çeşitli görevleri icra eden askeri hizmetliler de tespit edilmiştir.

Kerkük Kalesi içinde görev yapan bazı askeri sınıflarda da görülen daha iyi bir derece ve rütbeye sahip olan çavuş ise azebler içerisinde en son durumdadır. Mesela; 7 Temmuz 1742 yılında Saman'ın 10 yevmiye ile azeb askerleri içerisinde çavuşluk hizmetini yerine getirdiği anlaşılmaktadır.³⁰⁰

bu askerlerin şehir muhafazasında bulunup, evlenemeyen bir tür askeri sınıf olduğunu ifade etmiştir. Latin kroniklerinde ise azeb kelimesi korsan, deniz haydudu gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bkz. İdris Bostan, "Azeb", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1991, s. 312-313.

²⁹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 1, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 456

²⁹⁷ Ulûfeli askerlerin maaşları yılda dört dönem halinde kendilerine ödendiğinden, asker unsurlarının mevâcibleri üç ayda ve aylarının ilk üç harfill (Masar, Recec, Reşen, Lezez) yazılırdı. Ulûfe dönemleri, her üç aylık dönem için 88,5 gün olarak kabul edilmiş ve yevmiye bu rakam ile çarpılarak oluşturulan, mukarrer denilen üçer aylık ödenekler tespit edilmiştir. Çünkü hicri yıl 354 gündür ve 1/4'ü 88,5 güne etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Mert Sunar, "Ulûfe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX, İstanbul 2012, s.124-126; Kılıç, "Kaleleri ve Mevâcib", s. 90.

²⁹⁸ Kılıç, "Kaleleri ve Mevâcib", s. 111-112.

²⁹⁹ BOA, AE.SMHD.I, 221/17506.

³⁰⁰ BOA, D.AMH.D, 24954, s. 2-3.

Tablo V: Kerkük Kalesi'nde Bulunan Azeplerin Mevâcibleri (7 Temmuz 1742)³⁰¹

Rütbesi	Mevcudu	Yevmiye (akçe)	Yıllık mevâcibi (akçe)
Ağa	1	40	14.160
Kethüda	1	20	7.080
Kâtip	1	15	5.310
Çavuş	1	10	3.540
Nefer	96	676	239.304
Toplam	100	761	269.394

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere azeb cemaatinin nefer toplam sayısı 96 olup, bu nefer içerisinde Musa Mehmed ve Ulûv Vali'nin günlükleri (yevmiye) 8 akçe, diğer neferlerinkinin ise 7 akçe olduğu tespit edilmiştir. Kerkük Kalesi'ndeki zabıtlar ile birlikte bu sayının toplam 100 olduğu ve günlüğün (yevmiyenin) de 761 akçe olduğu anlaşılmaktadır.

3.1.2.3. Gönüllüler

Osmanlı askerî teşkilatında gönüllü diye adlandırılan iki çeşit askerî sınıf mevcuttur. Bunlardan birincisi maaşsız olup şehir veya kasaba halkından oluşan kişilerdir. Bu askerler kalenin en büyük zabiti olan yeniçeri ağası veya yeniçeri serdari tarafından deftere kaydedilirdi. Bunların isimleri ilgili oldukları mahallin yeniçeri kumandanının defterinde kayıtlı idi.³⁰² Gönüllü olarak adlandırılan diğer askerî sınıf ise gönüllü yeniçeriler olarak adlandırılanlardır. Muharebeye girip yararlılık gösteren gönüllüler tashih-i bedergâh tabiriyle yeniçerilerin ulûfe defterlerine maaşlı olarak kaydedilirlerdi.³⁰³ Bu şekilde yeniçeri bölüğüne geçebilecek kişilerin sayıları her kale veya idari birim için önceden belirlenerek, bunlara gönüllü gedikleri denilmiştir. Gönüllülük gedikti yani belli ve değişmez

³⁰¹ BOA, D.AMH.D, 24954, s. 2-3.

³⁰² Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, C. I, s.330-331; Kılıç, "Kaleleri ve Mevâcib", s. 96.

³⁰³ Demlikoğlu, *18.Yüzyılda Erzurum Kalesi*, s. 37.

sayıda idi.³⁰⁴ Biri ölmeden ve tımara geçmeden yahut herhangi bir sebeple vazifeden uzaklaştırılmadan yenide gönüllü yazılamazdır.

Kerkük Kalesi'nde görevli gönüllülerle ilgili incelenen döneme ait bilgilere göre bu askerler gönüllü olarak adlandırılmıştır. 29 Haziran 1666 tarihinde Kerkük Kalesi'nde Gönüllüyan Kethüdalığı'nda görev yapan Abdullah'ın ölümünden sonra görevinin başına İshak isminde birisi geçmiş ve 20 akçelik yevmiyye ile görev yaptığı belirtilmiştir.³⁰⁵

1 Şubat 1698 tarihinde Kerkük Kalesi'nde gönüllüyan cemaatinden Yunus Bektaş adında birisi, kendi isteğiyle görevini bırakmış olup yerine Osman bin Yakub'un atandığı görülmektedir. Gönüllülerin 12 akçe yevmiyye aldığı da görülmektedir.³⁰⁶

1711 yılı Kasım ayı başlarında Şehr-i Zor beylerbeyi Seyid Mehmed Paşa'ya gönderilen bir hüküm, Kerkük Kalesi'nde Gönüllüyan Kethüdalığı'nda görev yapan Zeynelabidin'in yirmi yıllık bir süre ile kethüdalık yaptığı sonra yoğun olduğu için görevinden alınarak, onun yerine oğlunun atanması belirtilmiştir. Gönüllüyan Kethüdarın 20 akçe ulufe aldığını görülmektedir.³⁰⁷

Tablo VI: Kerkük Kalesi'nde Bulunan Gönüllüyan ve Mevâcibleri (7 Temmuz 1742)³⁰⁸

Askeri Sınıfı	Mevcudu	Yevmiyye (akçe)	Yıllık mevâcibi (akçe)
Ağa	1	40	14.160
Kethüda	1	30	10.620
Çavuş	1	15	5.310
Kâtip	1	15	5.310
Nefer	96	1.146	405.684
Toplam	100	1.246	441.084

³⁰⁴ Ünal, *Osmanlı sözlüğü*, s. 273.

³⁰⁵ BOA, *İE.AS*, 7/651.

³⁰⁶ BOA, *AE.SMST.II*, 32/2204/1, (19 Şevvel 1114 / 8 Mart 1703).

³⁰⁷ BOA, *İE.AS*, 56/5033/2.

³⁰⁸ BOA, *D.AMH.D*, 24954, s. 4.

Yukarıdaki tabloda anlaşılaçağı üzere gönüllüyan cemaatinin toplam 96 nefer olduğı tespit edilmiştir. Bu neferlerin Yakup Yusuf ve Ali Veli ile birlikte yevmiyenin 13 akçe olduğunu göstermektedir. Diğer neferler ise 12’şer akçe yevmiyyealmaktadırlar.³⁰⁹ Dolayısıyla incelediğimiz belgeler de 1699-1768 tarihleri arasında müstahfız, azeb ve gönüllü cemaatinin değışmeyen nefer ve zabıt sayısı anlaşılmaktadır.

3.1.2.4. Dergâh-ı Ali Yeniçerileri

Bilindiğı gibi İstanbul’da bulunan yeniçeriler merkezdeki hizmetlerinin yanı sıra taşrada da görevlendirilmiştir. Taşra şehirlerindeki yeniçerilerin en önemli görevleri kale muhafızlığı idi.³¹⁰ Merkez İstanbul’dan gelen yeniçeriler atandıkları sınır kalelerine neferlerinin tüm zabitleriyle birlikte atanmaktaydılar. Ataması yapılan yeniçerilerin (ulûfe) ödemeleri ise bulundukları kalenin yerli kulları ile birlikte gerçekleşmekteydi.³¹¹ Mevcut belgelerde, merkezden gönderilen yeniçeriler dergâh âlî veya dergâh-ı mualla yeniçeriler olarak kaydedilmiştir.³¹²

XVII.-XVIII. yüzyıllarda Kerkük Kalesi’nde oluşan yeniçerilerinin yıllara göre mevcudunun daha iyi değeriendirilmesi için aşağıdaki grafik verilmiştir. Verilen rakamlar ölüm, azil, nakil gibi nedenlerle ayrılmış olan neferlerin toplam neferlerden çıkarımı sonucunda ortaya çıkan net askeri mevcuttur.

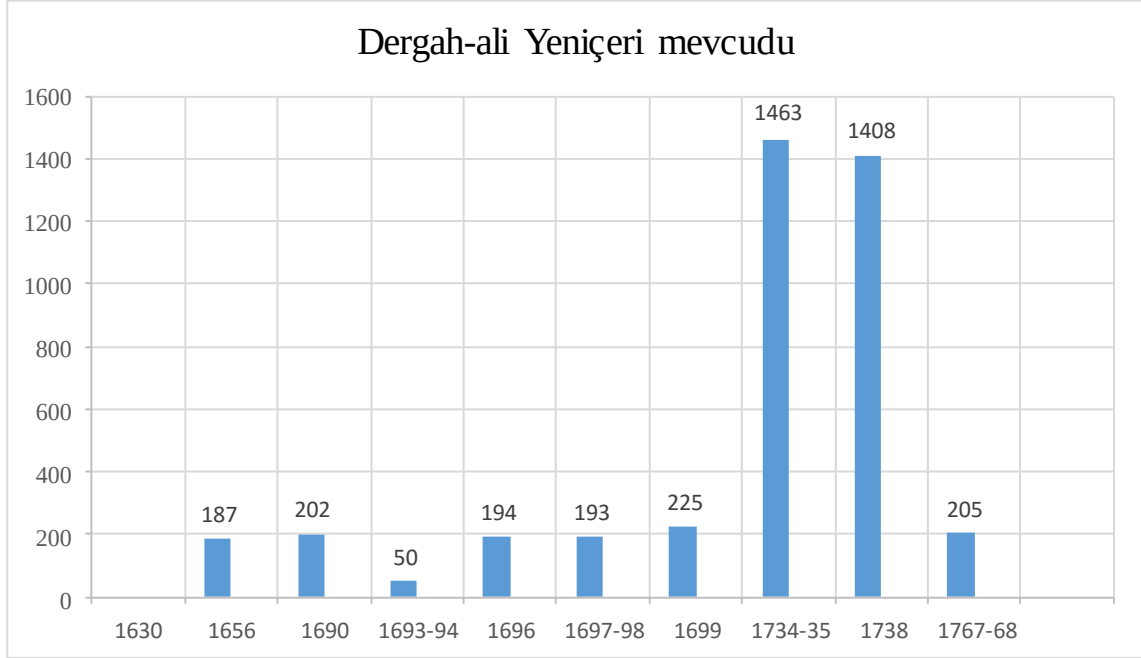
³⁰⁹ BOA, *D.AMH.D*, 24954, s. 4.

³¹⁰ Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, C.I, s. 324-325.

³¹¹ Kılıç, “Kaleleri ve Mevâcib”, s. 95.

³¹² Uğur Demlikoğlu, “18. Yüzyılda Van Kalesi’nde Bulunan Dergah-ı Ali Yeniçerileri”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 46, Nisan 2019, s. 76.

Grafik I: 1630/1767-68 yılları Arasında Kerkük Kalesi'nde Bulunan Yeniçerilerinin Mevcudu³¹³

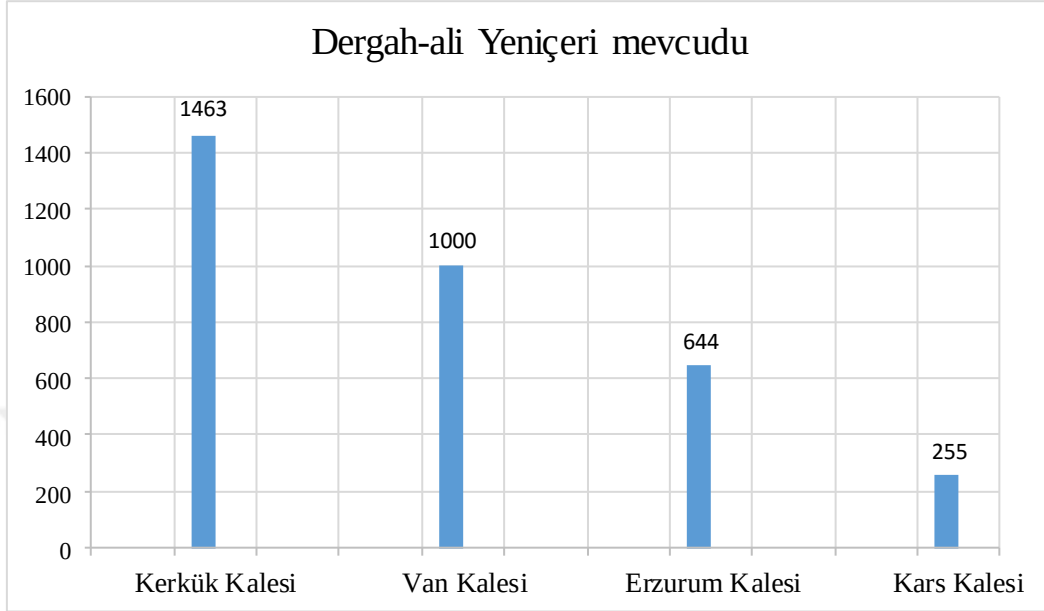

Yukarıdaki grafikten görüldüğü üzere Kerkük Kalesi'nde yeniçerilerinin 1734-35 yılında sayısı oldukça kalabalıktır. 1699, 1734-35, 1738 yıllarında ise mevcudu diğer yıllara göre daha da artmıştır. Diğer yıllarda ise yeniçerilerinin mevcudunda nispeten dengeli bir dağılımın var olduğunu görülmektedir. Kalede bulunan yeniçerilerin sayısı dönemin siyasi ve askeri durumuna bağlı olarak sürekli değişmiştir. Özellikle; XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-Safevi savaşlarının yoğun geçtiği dönemlerde, kaledeki yeniçeri sayısında artışlar görülmüştür. Savaş dönemlerinde görülen bu artışlar sonraki dönemlerde doğal olarak azalmıştır.

Aşağıdaki grafikte Kerkük, Van, Erzurum ve Kars Kalesi'nde bulunan yeniçerilerinin mevcudu gösterilmiştir.

³¹³ BOA, C.AS,1092/48201, s. 1-2; BOA, AE.SMST.II,74/7834; BOA, AE.SMST.II, 112/12152; BOA, AE.SMST.II, 114/12424;BOA, D.YNÇ.d, 34060, s. 3; BOA, YB, 4/3103/7; BOA, TS.MA.E, 1130/34; BOA, C.AS, 345/14305; BOA, C.AS, 421/17479/1-2; BOA, C.AS, 21/901.

Grafik II: Kerkük, Van, Erzurum ve Kars Kalesi'nde Bulunan Yeniçerilerinin Mevcudunun Karşılaştırılması (1734-35)³¹⁴

Yukarıdaki grafikten mukayese edilen dönem açısından en fazla yeniçeri Kerkük Kalesi'nde gözükmektedir. Bu askerlerin mevâcib miktarına baktığımızda, Kerkük Kalesi'nde 351.120 akçe, Van Kalesi'nde 3.492.912 akçe (29.107,5 guruş 16 akçe), Erzurum Kalesi'nde 3.358.752 akçe (27.989,5 guruş 12 akçe), Kars Kalesi'nde 1.138.816 akçe (9.490 guruş) aldıkları mevâcib miktarında Kerkük Kalesi ile büyük fark bulunduğu anlaşılmaktadır. Toplam mevâcib miktarı arasındaki büyük farkın sebebini anlayamadığımız için, bunu izah edemiyoruz. Ancak bizce bu farklılığın ana sebebi ödemelerin kapsadığı zaman aralıklarının birbirinden farklılığı olmalıdır.

Aşağıdaki tabloda Kerkük Kalesi'nde 1630/1778 yılları arasında görev almış dergâh-ı ali yeniçerilerinin mevcudu, yevmiye, mukarrer ve yıllık kazançları sunulmuştur.

³¹⁴BOA, C.AS, 345/14305; Demlikoğlu, *18. Yüzyılda Erzurum Kalesi*, s. 58.

Tablo II: Kerkük Kalesi'nde Bulunan Yeniçerilerin Mevcudu ve Mevâcibleri (1630/1734-35)³¹⁵

Tarih	Nefer sayısı	Finans Kaynağı	Mukarrer	Yevmiye (akçe)	Altın Ay Mevâcib	Yıllık Mevâcib (akçe)
Şubat Mart/Temmuz-Ağustos 1630 (1039 Reşen-Lezez dönemi)	-	-	1.079 guruş	-		-
Nisan-Mayıs/ Eylül-Ekim 1656 (1066 Reşen-Lezez dönemi)	187	Bağdat Salyaneli	117.793 akçe	1.331	235.586 akçe	-
Nisan-Mayıs/ Eylül-Ekim 1690 (1101 Reşen-Lezez dönemi)	202	-	128.590 akçe	1.453	257.181 akçe	-
EylülEkim/Temmuz-Ağustos 1693-94(1105 Masar-Recec-Reşen-Lezez dönemi)	50	-	30.975 akçe	350 akçe	61.950 akçe	123.900 akçe
Şubat-Mart/Temmuz 1696 (1107 Reşen-Lezez dönemi)	194	Diyarbakir Bedel-i Nüzülü	-	1.456 akçe	257.712 akçe	-
OcakŞubat/Haziran-Temmuz 1698 (1109Reşen-Lezez dönemi)	193	Diyarbakir Bedel-i Nüzülü		-	-	23.434 guruş
Ocak-Şubat/Mayıs-Haziran 1699 (1110 Reşen-Lezez dönemi)	225	Diyarbakir Avarız ve Bedel-i Nüzülü	180.009 akçe	1.356 akçe	240.012 akçe	-

³¹⁵ BOA, C.AS,1092/48201, s. 1-2; BOA, AE.SMST.II,74/7834; BOA, AE.SMST.II, 112/12152; BOA, AE.SMST.II, 114/12424; BOA, D.YNÇ.d, 34060, s. 3; BOA, YB, 4/3103/7; BOA, TS.MA.E, 1130/34; BOA, C.AS, 345/14305; BOA, C.AS, 421/17479/1-2; BOA, C.AS, 21/901.

Kasım-Aralık 1734-35 (Reşen 1147/Reşen 1148 dönemi)	1463	-	-	-	-	351.120
Mayıs/Mart-Nisan 1738 (1150 Masar- Recec-Reşen- Lezez dönemi)	1408	Trablusşam Eyaleti ve Tevâbi'i Mukata'ası		11.349	-	12.000 guruş
Mayıs Haziran/Nisan- Mayıs 1767/68 (1150 Masar-Recec-Reşen- Lezez dönemi)	205	Defterdarlık Kerhüdalık ve Hazine-i Diyarbakir	-	1.192	-	9.340 guruş

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere 1630/1734-35 yılları arasında Kerkük Kalesi'nde yeniçerileri'nin sayısı 187 ile 1.463 arasında değişmektedir.³¹⁶ 1656 yılında Kerkük Kalesi'nde bulunan 187 neferin yevmiyyesi 1.331 akçe, Reşen-Lezez mevâcibinin ise 235.586 akçe olduğunu tespit etmekteyiz. 1734-35 tarihinde kalede 1463 neferin elde ettikleri gelir yıllık 351.120 akçedir.³¹⁷ Bu meblağ en fazla gelire sahip oldukları dönem olarak göze çarpmaktadır.

Aşağıdaki tabloda Kerkük Kalesi'nde bulunan yeniçerilerin zahire bedellerine dair veriler gösterilmiştir.³¹⁸

³¹⁶ BOA, C.AS,1092/48201, s. 1-2

³¹⁷ BOA, C.AS, 345/14305.

³¹⁸ İncelediğimiz belgelerde Kerkük Kalesi'nde yeniçeri askerlerine verilecek ürünlerin çeşitlerine herhangi bir bilgiye ulaşamadı. Ancak askerlerin iaşelerine, “zarar-i nan” ve “zarar-i lahm” bedel olarak belirlenmiştir.

Tablo VIII: Kerkük Kalesi'nde Bulunan Yeniçeri Askerlerin Zahir Bedeli (1699/1764)³¹⁹

Tarih	Finans Kaynağı	Zahire	Toplam Tutar
23 Aralık 1699 / 15 Haziran 1700	Harput Kazası Cizyesi	Et bedeli	1.532 gurus
Ararık-Ocak/ Nisan-Mayıs 1702-03	Diyarbakır defterdârlığı ve Kethüdâlığı mukâta'ası	Et bedeli Zahire bedeli	82.731
1751-52	Malatya ve Voyvodalık Mukataası	Et bedeli Zahire bedeli	3.392
Temmuz-Ağustos 1763/Haziran 1764	Cizye-i Gebrân Vilâyet-i Eflâk	Et bedeli Ekmek bedeli	140.244 akçe

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere 1699/1763-64 tarihleri arasında Kerkük Kalesi'nde yeniçerileri'nin askerlerine verilecek ürünlerin çeşitlerine ulaşamadı. Ancak, kaledeki yeniçeri askerlerin iâşe bedellerini Osmanlı Devleti'nin muhtelif yerlerden ödendiği görmekteyiz.

3.1.2.5. Topçular

Topçu Ocağı, Kapıkulu ocaklarının yaya kısmına dâhil olup top dökmek ve top kullanmakla vazifeli askeri birliktir. Osmanlı Devleti'nde ilk top XIV. yüzyılın son yarısında I. Murad döneminde kullanılmıştır.³²⁰

Topun Osmanlı savaş meydanlarındaki gücü anlaşıncı, bu askeri ocağın önemi daha sonraki yıllarda daha da artmıştır.³²¹ Kale topçuları kale dizdarının

³¹⁹ BOA, AE.SMST.II, 112/12145, (27 Rabiulahir 1112 / 11 Ekim 1700); BOA, AE.SOSM.III, 25/1784; BOA, AE.SMST.III, 227/17981, (15 Şaban 1180 / 16 Ocak 1767); BOA, *İE.AS*, 48/4348/1. (11 Muharrem 1115 / 27 Mayıs 1703).

³²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, C. II, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 35.

emrinde görevlerini yerine getirirlerdi. Kalelerdeki topçuların eğitimine, güçlü olmasına büyük önem verilmiş, gösterilen lüzum üzerine topçubaşına emir verilerek topçu ve topçu zabiti kalelere gönderilmiştir.³²²

XVII. yüzyılda bacalaşko, zarbazen, havayi, şayka ve prankı isimlerinde çeşitli toplar kullanılmıştır. XVIII. yüzyılın ortalarına kadar da zarbazen, miyâne, şâhî, şakaloz, prankı, marten, kolonborna miyane ve havan topları vardı. Bu toplar için de muhtelif ağırlıklara sahip çeşitli güller imal ediliyordu.³²³

Osmanlı Devleti'nin yaygın olarak kullanmış olduğu bu topların isimleri çoğu İspanyol, İtalyanca veya İngiliz kökenli olup bozulmuş bir şekilde Osmanlı diline girmiştir.³²⁴ Mesala; Macar “szakallas” larından farklı şekilde Osmanlı şakalozlarının kundağa yerleştirildiği ve top arabalarıyla taşındığı söylenegelmıştır. Osmanlı Devleti sınır boylarındaki kalelerin savunma gücünü artırmak maksadıyla gerek İstanbul'dan gerekse İstanbul dışındaki çeşitli tophane, cephane ve baruthanelerden top, tüfek, barut, kurşun, gülle gibi önemli savaş araç ve gereçleri sevk ederek kalenin savunma gücünü artırmaya çalışmıştır.

Kalelerde bulunan topçu neferleri ile top ve diğer cephanenin zaman zaman sayımları gerçekleştirilirdi. Osmanlı Devleti önemli sınır kalelerinde ihtiyaç duyulan topların eksiksiz bir şekilde bulundurulmasına özen gösterirdi.³²⁵ XVII.-XVIII. yüzyıllar arasında Kerkük Kalesi'nde topçu ocağı en fazla kullanılan top çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgiye elde edemedik. 1749-50 tarihlerinde Kerkük Kalesi'nde 10 adet şâhî topu ve 6.500 adet top güllesi bulunmaktaydı. Diğer toplar ise 3 adet kalede mevcuttu.³²⁶ Ancak daha önce Kerkük Kalesi uğradığı saldırılar Osmanlı-Safevi savaşlarında, kalede topçu ocağı bulunduğu delilidir. Mesela; 1743 yıllarında Nadir Şah'ın ordusu Kerkük'ü almaya çalıştıklarında kale muhafızlarının buna mukavemet

³²¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 512.

³²² Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, C. II, s. 52

³²³ T. Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1993, s. 113.

³²⁴ Gabor Agoston, “Top”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLI, İstanbul 2012, s. 240-242.

³²⁵ Uğur Demlikoğlu, “Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyılda Bazı Şark Kalelerinde Bulundurduğu Harp Malzemeleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXIV/ 2, Elazığ 2014, s. 280.

³²⁶ Demlikoğlu, “Şark Kalelerinde”, s. 281-282.

etmesi ve Nadir şah'ın ordusunu geri püskürtmesi ve kalede topçu ocağı bulunduğu düşünmekteyiz.

3.1.3. Mevâcib Ödemeleri

Osmanlı Devleti, sınırdaki kalelere önem verir, bunların bakım, onarım ve tamiratlarına özen gösterir, yeterli miktarda da asker bulundurmaya çalışırdı. Askerlerin görevlerini en iyi şekilde yapabilmeleri için mevâcib ödemeleri oldukça önemliydi. Ödemelerin ihmal edilmesi, zor koşullar altında bulunan askerlerin motivasyonlarını düşürebilirdi. Bu sebeple merkez tarafından mevâcib ödemelerinin titizlikle takip edildiği söylenebilir. Mevacib ödemeleri bazen merkezde bazen de yereldeki kâtipler ve muhasebeciler tarafından kayıt altına alınmaktaydı.³²⁷ Bazı kale muhafızlarının ödemeleri bölge gelir kaynağından karşılanırdı. Kale askerlerin yevmiyelerinin toplamı ile ortaya çıkan üç aylık mevâciblerine ulufe denilmektedir.³²⁸

Bu çalışmanın tarihi sınırları içerisinde, ulaşılabilen belgeler bağlamında, Kerkük Kalesi'ni muhafaza eden askerlerin maaşları tespit edilmiştir. Mesela; 23 Şubat 1699 yılında Kerkük Kalesi'nde bulunan müstahfız, gönüllü ve azeb birliklerinin toplam neferi 300 olup, bu ulûfeli askerlerin mevâcibleri, Diyarbekir eyaleti avarız vergisinden karşılanmak üzere günlük 2.768 akçe ve yıllık 979.872 akçe ödendiği anlaşılmaktadır.³²⁹ Diğer bir belge ise 24 Temmuz 1727 tarihinde Bağdat valisi Ahmet Paşa gönderdiği buyrulduyla, Kerkük Kalesi'nde bulunan müstahfız, gönüllü ve azeb olarak görev alan toplam 300 neferat ulûfeli askerin mevâciblerinin Diyarbekir Cizyesi ve Musul Cizyesi yıllık vergilerinden (mâllarından) tahsil edilemediği için ödenemediğini ifade etmiş, bu konuda zorluk çıkarılmamasını talep etmiştir. 1728 yılı ilk ayında mevcut bulunan askeri sınıfların yevmiyelerinin 2.768 akçe ve yıllık 8.165 gurus mevâcib olarak ödendiği anlaşılmaktadır.³³⁰

³²⁷ Erhan Afyoncu, "Mevâcib", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, Ankara 2004, s.419.

³²⁸ Orhan Kılıç, "Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcib Defterleri", *OTAM Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XXXI, Bahar 2012, s. 90.

³²⁹ BOA, *İE.AS.48/4435*.

³³⁰ BOA, *AE.SAMD.III, 41/4040*.

Aşağıdaki tabloda Kerkük Kalesi'nde 1689-1764 tarihleri arasında görev almış müstahfız, gönüllü, azeb ve yeniçerilerine ait mevâcib miktarları ve Diyarbekir Voyvodalık³³¹ Mukataası'ndan yapılan ödemeler gösterilmiştir.

Tablo IX: Kerkük Kalesi'nde Bulunan Müstahfız, Gönüllü, Azeb ve Yeniçeri Mevâcibleri³³²

İltizam Aldığı Yıl	Diyarbekir Voyvodası	Yevmiye	Yıllık	Asker	Sergulâm-ı (Muhâsib)
1689-90	Şaban Ağa	1.209 akçe	428.162 akçe	Dergâh-i âlî Yeniçeri	Ali
1697-98	Abdülkadir Ağa	2.768 akçe	979.872 akçe	Müstahfız Gönüllü Azeb	Mustafa Bey Hasan Ağa
1699-1700	el-Hâc Şaban Ağa	-	315.945 gurus	Müstahfız Gönüllü Azeb	Bey Ali
1700-01		2.768 akçe	979.872 akçe	Müstahfız Gönüllü Azeb	Hasan Ağa
1763-64	Seyid Hasan Ağa, El-Hac Feyzulallah, Abdulallah Ağa	-	28.600 gurus	Dergâh-i âlî Yeniçeriyân	Hüseyin Çukadar. Hasan Ağa Kethûda-i, Samad Âlî

³³¹ Osmanlı taşra yönetiminde *voyvoda* ve *voyvodalık* kavramları, daha geniş bir kullanım alanına karşılık gelebilmekteydi. Voyvodayı vergi tahsildarlığı açısından muhassıl ve mütesellimden ayıran temel farklardan biri onun sadece timar, zeâmet ve yüksek askerî zümreye ait hasların değil aynı zamanda merkezi hazineye ait vergilerin ve vakıf gelirlerinin tahsilini de üstlenebilmesidir. Diyarbekir voyvodalığı'nın yıllık vergisinin bir bölümü bazı kale neferlerinin yevmiye ve yıllık ulûfelerine tahsis edilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erol Özvar, "Voyvoda", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIII, İstanbul 2013, s. 129-130; Özlem Başarır, *18. Yüzyılda Malikane uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara 2009, s. 67.

³³² BOA, AE.SAMD.II, 13/1417; BOA, AE.SMST.II, 60/6209; BOA, AE.SMST.II, 87/9322/1; BOA, AE.SMST.II, 126/13899/1; BOA, AE.SMST.III, 315/25274/ 1-2.

Yukarıdaki tablodan anlaşılaçağı üzere Kerkük Kalesi'nde görevli neferlerin, alınan günlük ve yıllık maaşlarını öğrenmek mümkün olmuştur. Elde edilen yıllık mevâciblerine baktığımızda; Kerkük Kalesi'ndeki 1699/1700 tarihleri arasında en yüksek meblağa sahip olduğunu anlamaktayız.

Kerkük Kalesi'nda bulunan görevli askerlerin yiyecek maddeleri hakkında bilgi elde edemedik. Ancak, XVII. yüzyıl sonlarına doğru zahire ve et bedeli Diyarbekir tımar defterdarlığı tarafından karşılandığına dair bir takım veriler tespit etmek mümkündür. Örneğin 1698-99 yılında Kerkük Kalesi'nde görev yapan yeniçeri neferlerinin zahire ve et ihtiyacı masraflarının Ocak-Şubat/Mayıs-Haziran 1700 tarihlenen altı aylık kısmı Diyarbekir tımar defterdârlığı tarafından karşılanmıştır.³³³

Aşağıdaki tablodan anlaşılaçağı üzere 1699-1703 yılları arasında Kerkük Kalesi'nin mevâcibleri ve altı aylık zahire bedeli Diyarbekir tımar defterdârlığı tarafından karşılanmıştır.

Tablo X: Kerkük Kalesi'nde Bulunan Dergâh-ı Âli Yeniçerilerinin Mevâcibleri ve Zahire Bedeli (1698-1703)³³⁴

Tarih	Nefer Sayısı	Yevmiye (Akçe)	Mukarrer (Akçe)
Ocak-Şubat/Mayıs-Haziran 1699 (1110 senesi Reşen, Lezez dönemi)	202	1.189	210.452
Aralık-Ocak/Mayıs-Haziran 1699-1700 (1111 senesi Reşen, Lezez dönemi)	202	-	73.800 gurus
Kasım-Aralık/ Nisan-Mayıs 1702-03 (1114 senesi Reşen, Lezez dönemi)	128	-	83.731

³³³ BOA, AE.SMST.II, 78/8305/01.

³³⁴ BOA, AE.SMST.II, 78/8305/01; BOA, İE.AS, 48/4348/1, (11 Muharrem 1115 / 27 Mayıs 1703); BOA, AE.SMST.II 78/8299.

3.2. OSMANLI-SAFEVİ MÜCADELESİ'NDE ve KERKÜK KALESİNİN ÖNEMİ

Çalışmanın bu kısmında, söz konusu Osmanlı-Safevi mücadelelerine genel olarak bakıldığında dini bir mücadele gibi görülür. Fakat bu mücadelelerin aslında bir dini mücadeleden ziyade siyasi rekabetten kaynaklandığı açıktır. Dolayısıyla bu çalışmada siyasi rekabetin çeşitli sosyal, İktisadi, askeri ve coğrafi yönleri ele alınacaktır. Son olarak Osmanlı-Safevi mücadelesinde Kerkük Kalesi'nin durumu belirtilmeye çalışılmıştır.

3.2.1 Osmanlı-Safevi İlişkileri

Osmanlı Devleti batı cephesinde Avusturya ile savaşı sürdürürken, Anadolu'da Celali isyanları ve ekonomik kriz baş gösterdi.³³⁵ Bu durumun fırsat bilen Safeviler³³⁶ XVII. yüzyılın başlarında Azerbaycan topraklarına ani bir saldırı başlattı. Şah Abbas 1603 yılında Tebriz'i ele geçirmiş, Nahçıvan ile Revan'ı almış, Kars'ı da kuşatmıştı. Bu sırada merkezden bölgeye gerekli yardım gönderilememişti.³³⁷ 1604 yılında Cigalazâde Sinan Paşa emrinde bir kuvvet hem Celali isyanlarını bastırmak hem de Safevilerle savaşmak üzere doğuya doğru bir hareket etti. Osmanlı ordusu, Kars'a ulaştığında Safevilerin geri çekildiği haberi geldi. Sinan Paşa, Safevi ordusunun peşine düştü ise de hem kış mevsini yaklaşması, hem de Şah Abbas'ın ecdatların kalma bir taktikle çekildiği yerleri yakıp yıkmaya ordunun ilerlemesini güçleştirdiğinden geri dönüldü.³³⁸ Ordunun Diyarbekir'de kışlaması yolundaki tüm tavsiyelere rağmen Van'da konaklamayı tercih eden Cigalazâde Sinan Paşa ani bir Safevi taarruzuna düşmemek için orduyu yeniden

³³⁵ Abdolvahid Soofillzadeh, "Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618)", *OTAM Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 43, Bahar 2018, s. 173.

³³⁶ Safeviler devlet haline gelmeden önce Sünnî bir tarikattır. Bu tarikatın bilinen ilk kurucusu Safilyüddin'dir. Tarikatın merkezi Azerbaycan'a bağlı Erdebil şehridir. Tarikatın merkezinden dolayı müritlerine Erdebil Sûfilere demişlerdir. Safilyüddin, Şeyh olmadan önce Zahidiyye tarikatının bir mürididir. Bir müddet sonra etrafında insanları toplayıp kendisi şeyh olmuştur. Bu yüzden ilk yıllarında Zahidiyye tarikatının bir kolu gibi görülmüştür. Daha sonra Zahidiyye tarikatı unutulmuş Halvetiyye ve Safeviyye olarak devam etmiştir. Bkz. Reşat Öngören, "Safeviyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, İstanbul 2008, s. 460.

³³⁷ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1612)*, Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993, s. 254.

³³⁸ Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, s. 18.

toparlamak için Erzurum'a çekilmek zorunda kaldı.³³⁹ Öncü olan Erzurum Beylerbeyi Sefer Paşa'nın asıl ordudan ayrılarak yaptığı hücumda yalnız kaldığını gören Safevi ordusu karşı saldırıya geçip Sefer Paşa'nın kuvvetlerini mağlup edip ve Paşa'yı katlettiler. Bunun üzerine Osmanlı ordusu önce Van'a daha sonra da Diyarbakır'a çekilmiştir.³⁴⁰ Bu sırada Cigalazâde Sinan Paşa Halep Beylerbeyi Canbulatoğlu Hüseyin Paşa'yı orduya geç katıldığı gerekçesiyle idam ettirince büyük bir isyan çıkmış, bu olaydan kısa bir süre sonra da Şah Abbas Şirvan, Gence ve Şemahi'yi zapt etmiştir.³⁴¹ Anadolu'daki Celali İsyanları'nın bir hayli artması, doğuda Safevilere karşı önemli bir askeri operasyona olanak vermiyordu. 1610'da Tebriz'e kadar ilerleyen Osmanlı ordusu karşısında meydan savaşından ısrarla kaçınan Şah Abbas, Kuyucu Murad Paşa'nın bütün meydan okumalarına rağmen ortaya çıkmadı. Bunun üzerine ordu, gelecek sefer mevsimine kadar kışlaklara döndü. Kuyucu Murad Paşa'nın Diyarbakır'da kışladığı sırada iki taraf arasında hazırlanırken diplomatik aniden ölmüştür. Kuyuncu Murad Paşa'nın 1611'de ölümüne rağmen halefi sabık Diyarbakır Beylerbeyi Nasuh Paşa tarafından sürdürüldü ve nihayet 1612 yılında barışla neticelendi.³⁴² Böylece 20 Kasım 1612 tarihinde Osmanlı-Safevi barış antlaşması imzalandı. Kafkasya dışında, mücadelenin cereyan ettiği bir diğer bölge ise Kerkük, Kerbela ve Bağdat'ı topraklarıydı. Hindistan'dan gelip Basra Körfezi yoluyla Akdeniz'e ulaşan ticaret yollarının geçtiği bölgeydi.³⁴³ 1623'te Bağdat Subaşı Bekir'in isyanından dolayı Şah Abbas, Bağdat'ı almıştır.³⁴⁴ Sultan I. Ahmed, Safeviler'den Bağdat'ı alana kadar savaşa devam edilmesi emrini vermişti. Bu emre rağmen Sultan Ahmed'in vefatıyla IV. Murad, idareyi eline alana kadar karışıklıklar bitmemiştir. IV. Murad döneminde 1623 yılından beri çözilemeyen Bağdat meselesiyle ilgilenilmiştir.

³³⁹ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî*, s. 277.

³⁴⁰ Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, s. 19.

³⁴¹ Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.VIII, Zuhuri Danışman Yayını, İstanbul 1965, s. 220.

³⁴² Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.VIII, s. 224; Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, s. 19-20.

³⁴³ Tufan Gündüz, "Safeviler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, İstanbul 2008, s. 452; Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, s. 20.

³⁴⁴ Özer Küpeli, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *History Studies*, II, 2010, s. 233.

Bu bölgeye hâkim olanın avantajı dünya ticaretine hâkim oluyordu. İşte bu bölge için Osmanlı-Safevi devletleri arasında baştan beri var olan rekabet 1612 barışından kısa süre sonra Kafkasya’da, ardından da Bağdat’da tekrar başladı ve mücadeleler 1639 yılındaki barışa kadar da devam etti. Mayıs 1639 tarihinde uzun süren savaflara son veren Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmıştır.³⁴⁵ Bu anlaşmaya göre Bağdat, Basra ve Şehr-i Zor Osmanlı devletine, Erivan Safeviler’e bırakılmıştır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı-Safevi mücadeleleri, daha çok iktisadi ve siyasi coğrafya yönünden değerlendirilmiştir.³⁴⁶ Şah Hüseyin 1694 yılında babası Şah Süleyman’ın ölümünden sonra tahta geçmiş ve 1722 yılına kadar tahtta kalmıştır. Şah Hüseyin’in ilk yılları ile ilgili olarak kaynaklarda ılımlı, sakin, iyi huylu ve bilgili bir hükümdar portresi çizilirken bu özellikleri dolayısıyla kendisi Molla Hüseyin adıyla da anılmıştır.

Hüseyin’in saltanatının ilerleyen dönemlerinde devlet yönetiminde meydana gelen bozukluklar, ağır vergiler ve yöneticilerin halka baskıları artmıştır. Tebriz, Şirvan ve Car’da birtakım isyanlar çıkmış ve bu isyanlar 1722 yılına kadar aralıklarla devam etmiştir.³⁴⁷ Daha sonra İran’ın içine düştüğü anarşi ortamı ve Nadir Avşar’ın önce ordu komutanı sonra da şah olarak İran’da ortaya çıkması ile Osmanlı-Safevi ilişkileri tekrar bozulacaktır.³⁴⁸ Damat İbrahim Paşa, 15 Mayıs 1722’de devlet adamlarıyla bir toplantı yapmış, Osmanlı ile sınırı olan İran şehirlerine müdahale kararı alınmıştır. Bu karardan sonra Musul, Bağdat, Basra, Van ve Erzurum valilerine savaş hazırlığı yapmalarını emretmiştir.³⁴⁹ Nadir Şah’ın ise tahtını güvene alır almaz Osmanlılara karşı harekete geçtiği görülmüştür.

2 Ekim 1730 yılında I. Mahmud’un tahta çıkarak devlete çeki düzen vermesi, Safevi savaşlarının şeklini bir anda değiştirmiştir. Osmanlı orduları Irak ve Azerbaycan’da tekrar harekete geçmiş Hemedan, Tebriz, Urmiye ve Kirmanşah yeniden Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine girmişti. Daha fazla kayıp vermek

³⁴⁵ Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. IX, Zuhuri Danışman Yayını, İstanbul 1965, s. 158-159; Rhoads Murphy, “Kasrışirin Antlaşması”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul 2001, s. 575.

³⁴⁶ Ateş, *Avşarlı Nadir Şah*, s. 11.

³⁴⁷ Ahmet Taşağlı, “Hüseyin Mirza”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIX, İstanbul 1999, s. 1-2.

³⁴⁸ Cebeci, *Topal Osman Paşa*, s. 6.

³⁴⁹ Ateş, *Avşarlı Nadir Şah*, s. 96.

istemeyen Nadir Şah yeniden antlaşma teklifinde bulundu.³⁵⁰ Ancak bu antlaşma her iki tarafı da memnun etmemişti. Her iki taraf da savaş hazırlıklarına başladı. Nadir Şah'ın ordusu üç koldan saldırıya geçti. Birinci ordu Azerbaycan'a özellikle de Gence'ye, ikinci ordu Kerkük'e, kendisinin de bulunduğu üçüncü orduda Erbil'e gelerek Kerkük'teki diğer orduyla birleşip Bağdat Kalesi'ni kuşattı.³⁵¹ Erzurum Valisi, Vezir-i azam Topal Osman Paşa Bağdat'ı kurtarmak için Mart 1733 tarihinde emrindeki 1500 nefer süvari leventleriyle kışın şiddetine rağmen Bağdat'a hareket etmiştir. Ancak Bağdat'a ulaşmadan Kerkük'te şehit olmuştur.³⁵²

Nadir Şah tüm bu galibiyetlerden sonra 1736 yılında İsfahan'da yapılan törenle İran tahtına oturdu. Bu tarihten sonra Nadir Şah, Şehr-i Zor ve Kerkük'ü uzun çatışmadan sonra ele geçirmiş, Bağdat, Kars ve Musul'u işgal etmiştir. Osmanlı Devleti, kendisine iltica eden ve bir müddet Selanik, daha sonra da Rodos adasında ikamete tabi tutulan Safi Mirza'yı Nadir Şah'a karşı kullanmak istedi. Safi Mirza'ya şahlık tacı takıp Erzurum taraflarına gönderdi.³⁵³ Osmanlı'nın bu hamlesi neticesinde İran'da iç karışıklıklar yaşanmış, isyanlar çıkmıştır. Nadir Şah, ülkesindeki isyanlara rağmen Revan'da Osmanlı'ya karşı galip gelmiştir. Yıllarca süren mücadelelerden sonra iki taraf tekrar barış görüşmelerine başlamış ve 4 Eylül 1746'da anlaşmaya varılmıştır.³⁵⁴ Bu anlaşmada IV. Murat dönemindeki sınırların aynı kalması kabul edilmiştir.

3.2.2 Kerkük Muharebesi

XVII. yüzyılda Safevi Devletinin ağırlık merkezi, denetim altına Kerkük ve çevresinin içinde bulunduğu güney serhadlarına kaymıştır. Daha sonra ise 1624 yılında Hindistan ile Doğu Akdeniz arasındaki transit ticaretin önemli merkezlerinden biri olan Bağdatı sonra da Musul'u Safeviler ele geçirmiştir.³⁵⁵ Bu durum Osmanlı-Safevi barış antlaşmasının bozulmasına ve yeniden savaş çıkmasına yol açmıştır.

³⁵⁰ Ateş, *Avşarlı Nadir Şah*, s. 97; Demlikoğlu, *18. Yüzyılda Erzurum Kalesi*, s. 23.

³⁵¹ Azmi Özcan, "Nadir Şah" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006, s. 270.

³⁵² Bkz. bu çalışma içinde Birinci Bölüm, Kerkük'ün Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi ve XVIII. Yüzyılın Sonuna Kadarki Siyasi Gelişimi.

³⁵³ Ateş, *Avşarlı Nadir Şah*, s. 98.

³⁵⁴ Ateş, *Avşarlı Nadir Şah*, s. 115.

³⁵⁵ Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, s. 20.

Osmanlı merkez idaresi bu durum karşısında birtakım tedbirler almış ve Hafız Ahmed Paşa,³⁵⁶ gerekli hazırlıklarını tamamlayınca, Bağdat üzerine sefere başlamıştır. Bu hazırlıklar devam ederken sınıra yakın yerlerdeki Osmanlı kuvvetleri zaman zaman Safevi topraklarına akınlarda bulunmaktaydılar. Bunlardan birinde Cizre ve Hasankeyf taraflarında kışlayan Karaman Beylerbeyisi Çerkes Hasan Paşa ve Küçük Ahmed Ağa yanındaki dört bin kadar askerle birlikte Altıncöprü’de mevzilenmiş on bin kişilik Kızılbaş kuvvetleri saldırıda bulunarak hezime uğratmıştır ve kaçanları Kerkük Kalesi’ne kadar takip etti.³⁵⁷ Kaledeki Kızılbaş kuvvetleri de bu bozgunu duyup firar ettiklerinden dolayı şehir Bostan Paşa tarafından savaşız geri alındı.³⁵⁸ 1625 yılının Mayıs ayında Diyarbakır’daki Cülek sahrasına çadırını kuran Hafız Ahmed Paşa, Bağdat Seferi için dört ay kadar burada oyalandı. Zira bu süreçte kışlaklardaki askerlerin toplanmasını bekledi. Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra aynı yılın Eylül’ünde başında Bağdat üzerine hareket eden ordu yaklaşık bir aylık yolculuk sonrasında Mardin üzerinden Musul’a ulaşmıştır.³⁵⁹ Ancak İstanbul’dan herhangi bir cevap gelmediği gibi Bekir Subaşı’nın oğlu Derviş Mehmed’in ihaneti yüzünden Bağdat’ın Safevilerin eline düştüğü haberini alındı.³⁶⁰ Ayrıca Bağdat’ın düşmesinden sonra serbest kalan Kızılbaş kuvvetleri, Kerkük ve Musul Safevi Şahın kumandanlarından Kâsım Han tarafından zaptedildi.³⁶¹ Ahmed Paşa bunun üzerine Diyarbakır’ı tahkim etmek için Dağkapısı ile Rumkapısı arasındaki hisarı üç ay içinde tamamlattı. Kış ayları esnasında sadrazamdan aldığı emri yerine getirerek kumandanlarından Küçük Ahmed Ağa vasıtasıyla Musul’u Kâsım Han’dan geri almayı başardı.³⁶² Dolayısıyla bu kırıltık olaylardan sonra 1635’te IV. Murad bizzat kendisi Ravan ve Bağdat seferine çıkmak için hazırlıkara başladı. Zaten Anadolu’da bulunan ordunun başına şahsen geçeceği

³⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan F. Köprülü, “Hâfız Ahmed Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVI, İstanbul 1997, s. 84.

³⁵⁷ Kâtib Çelebi, *Fezleke (Osmanlı Tarihi 1000-1065/1591-1655)*, (Haz. Zeynep Aycibin), C. II, Çamlıca, İstanbul 2016, s. 617-618.

³⁵⁸ Çelebi, *Fezleke*, s.618;Küpelî, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, s. 96.

³⁵⁹ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, C.II, s. 95-96; Küpelî, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, s. 96-97.

³⁶⁰ Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 44-45.

³⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Naimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naimâ (Ravzül-Hüseyn fîl Hulâsati Ahbârî’l-Hâfillkayn)*, (Haz. Mehmet İpşirli), C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 533-534.

³⁶² Aksun, *Osmanlı Tarihi*, C.II, s 98; Köprülü, “Hâfız Ahmed Paşa”, s. 85.

konusulmaya başlanmıştı. 29 Temmuz 1635 tarihinde Revan Kalesi önlerine gelen Osmanlı ordusu kaleyi kuşattı. Safeviler 8 Ağustos'ta teslim oldular. Revan'dan hareket eden Osmanlı kuvvetleri 13 gün sonra Tebriz'e girerek ve kışın yaklaşması Safeviler'in de meydana çıkması yüzünden IV. Murad tekrar İstanbul'a geri döndü.³⁶³ Bu sırada Musul muhafazasındaki Diyarbekir Beylerbeyi Mehmed Paşa'dan gelen mektupta fırsattan istifade Kerkük Kalesi'nin kontrol altına aldıktan sonra kaleyi kızılbaşlardan teslim ettikleri haber verilmekteydi.³⁶⁴

Bununla birlikte zaman zaman teyakkuz haline geçildiği de görülmektedir. Böylece 10 Nisan 1636 tarihinde Musul muhafazasındaki Mehmed Paşa'ya gönderilen hükümde Kerkük yakınlarındaki Karacadağ'da bir miktar Kızılbaş askerinin toplandığı haber alındığından dikkatli olması, askerini herhangi bir saldırı için karşılık vereceği hazırlaması ve Kerkük Kalesi'ne gerekli zahireyi temin etmesi istenmişti.³⁶⁵ Kerkük Kalesi, Musul gibi Safevi sınırına oldukça yakın bir bölgede, Musul ile Bağdat arasında stratejik bir konumda olduğu için, iki taraf için de önem arz ediyordu.

8 Mayıs 1638'te İstanbul'dan, Musul, Kerkük ve Bağdat'a doğru hareket eden Osmanlı ordusu, 15 Kasım'da Bağdat Kalesini kuşattı. Veziriazam Tayyar Mehmed Paşa'nın ölümüne çok üzülen IV. Murad'ın birbuçuk ay süren kuşatması şehrin teslimiyle neticelendi. Bağdat yıllar sonrası tekrar Osmanlılar'ın eline geçmişti.³⁶⁶ IV. Murad İstanbul'a dönünce zaferin anısına Topkapı Sarayı'da Bağdat Köşkü'nü yaptırdı.

Bağdat fethini mütakiben taraflar arasında imzalanan, 1623-1639 Osmanlı-Safevi Savaşını Kasr-ı Şirin barışıyla savaş sona ermektedir. Mayıs 1639 tarihinde iki devlet arasında Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanmıştır.³⁶⁷ Daha sonra uzun bir süre ilişkiler dostane bir şekilde devam etmiştir.

Fakat XVIII. ilk yarısında Osmanlı-Safevi antlaşması tekrar bozulacaktır. 1732 yılının sonlarına doğru Nadir Şah Bağdat'ı kuşatmış, Bağdat ile Kerkük'ün

³⁶³ Erhan Afyoncu, *Herkes İçin Kısa Osmanlı Tarihi (1302-1922)*, Yedi Tepe, İstanbul 2017, s. 154.

³⁶⁴ Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, s. 151.

³⁶⁵ Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, s. 165.

³⁶⁶ Çelebi, *Fezleke*, s. 816; Afyoncu, *Osmanlı Tarihi (1302-1922)*, s. 155; Abdülkadir Özcan, "Tayyar Mehmed Paşa", *TDV TDV İslâm Ansiklopedisi*, EK-2, İstanbul 2016, s. 293.

³⁶⁷ Murphy, "Kasr-ı Şirin Antlaşması", s. 575.

ortasındaki Tuzhurmatı denilen yere gelip yerleşmiş ve ağırlıkları ile çadırlarını burada bırakmıştır. Kendisi de 7.000 süvari ile 27 Aralık 1732 Kerkük üzerine hücum etmiştir. Bunun üzerine Kerkük'te kale içerisine çekilen Osmanlı askeri, Nadir Şah'ın kuvvetlerine karşı şiddetli bir direniş göstermiştir.³⁶⁸ Nadir Şah'ın kuvvetlerini bozguna uğratmışlardır. Nadir Şah mağlup bir şekilde Tuzhurmat ı'ya geri dönmüştür. Erbil kalesi üzerine giden Nadir Şah kuvvetleri, Erbil kalesini ele geçirmiştir.³⁶⁹

Nadir Şah 19 Temmuz 1733'te Topal Osman Paşa'ya Dücum'da yenilmesine rağmen kısa bir süre sonra 21 Ekim 1733'te Kerkük Kalesinin dışında 2-3 fersah mahalde olan Leylan önlerinde Osman Paşa'yı yenilgiye uğrattı.³⁷⁰

Kerkük Kalesi, Nadir Şah'ın ordusu tarafından uzun süre kuşatılmış ve Osmanlı kale muhafızları tarafından Şah'ın ordusu bozguna uğratılmıştır. Ancak 1743'te Nadir Şah'ın kaleye attığı yirmi bin kadar top atışı karşısında halkın çoğu şehit olmuş ve kale halkı teslim olmak zorunda kalmıştır.³⁷¹ Kale halkına daha önce canlarına ve mallarına dokunulmayacağı vaad edilmesine rağmen, şehre giren Nadir Şah'ın askerleri burada yağmaya başlamış ve halkı esir almışlardır.³⁷² Bu hareketler halkın tepkisine yol açmış ve karşı çıkan sivil insanları oldukça acımasızca katletmişlerdir. 4 Eylül 1746 tarihinde bir anlaşmaya varıldı.³⁷³ Böylece 23 senedir devam eden İran savaşları sona erdi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca İran siyasesinde yaşanan iç iktidar çatışmaları nedeniyle İran, Irak'ın kurulu düzenine müdahale edemiyordu.

³⁶⁸ Ateş, *Avşarlı Nadir Şah*, s. 61.

³⁶⁹ Cebeci, *Topal Osman Paşa*, s. 42.

³⁷⁰ Mehman Süleymanov, Nadir Şah, Nikâr, Tahran 2010, s. 244; Selcen Özyurt Ulutaş-Safillye Başer, "The London Gazrtte'e Göre Nadir Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/ 2, 2019, s. 72; Bkz. bu çalışma içinde Birinci Bölüm, Kerkük'ün Osmanlı Hâkimiyetine Geçmesi ve XVIII. Yüzyılın Sonuna Kadarki Siyasi Gelişimi.

³⁷¹ Ateş, *Avşarlı Nadir Şah*, s. 96.

³⁷² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 303.

³⁷³ Saatçi, *Türkmenleri*, s. 95.

SONUÇ

Kerkük, Kuzey Irak'ın doğusunda kurulmuş kadim bir şehir olup, Kerkük Kalesi de bu şehrin en eski yerleşim birimidir. Sümerler ve Asurlar döneminde temelleri atılan kale daha sonraki yıllarda güçlendirilmiş, tamir edilmiş ve birtakım eklemelerle sürekli muhkem halde tutulmaya çalışılmıştır. Kale 25 hektar (62500 km²) alan üzerine kurulmuş olup 15 m. yüksekliğine sahiptir.

Kerkük'ün Osmanlı hâkimiyetine ilk girdiği dönemin gereği, stratejik konumu itibarıyla Kerkük, Musul-Bağdat ve Anadolu'nun Güneydoğuya açılan kapısı konumundadır. Bu durum şehrin idari, askeri ve siyasi tarihini önemli ölçüde etkilemiştir. Irakeyn Seferi sonunda Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine giren bölge, Bağdat eyaleti aynı adla bir eyalet teşkil edilince Kerkük de sancak merkezi haline getirilerek Bağdat eyaletine bağlandı. XVII. yüzyılda tutulmuş listelerde ismine rastlanılmamaktadır. Bu muhtemelen Şehr-i Zor beylerbeyiliğinin aynı adlı sancağı ile birleşmesinden kaynaklanmıştır. Nitekim XVII. yüzyılın ikinci yarısında Şehrizar eyaleti içinde zikredilir. XVIII. yüzyıl başlarında yıkıma uğrayan Şehr-i Zor eyaletinin çoğunluk Baban beyi Süleyman Paşa'ya tevcih edilmiştir. Şehr-i Zor'un yerine eyalet merkezi (paşa sancağı) oldu. Kerkük idari düzeninde sancak statüsünde olup paşa unvânlı yöneticiler tarafından idare edilmiştir.

Osmanlı Devleti, sınır kalelerine önem verdiğinden dolayı bu askeri sınıfların büyük çoğunluğunu kalelere de yerleştirmişti. Bu yapılanma anlayışını XVII.-XVIII. yüzyıllarda Kerkük Kalesi'nde görmek mümkün olmuştur. Bir türü askeri tahrir niteliğinde bulunan bu belgelerden kalede görevli askerlerin isimleri, aldıkları yevmiye miktarı, kalede görevli askeri sınıflar ve bu sınıfların başında bulunan zabıtların kimlikleri tespit edilmiştir. Bunlar daim kadrodaki askerler müstahfız, azeb, gönüllü ve yeniçeriler oluşmaktaydı. Bu askerlerin bir ağası, kethüda, çavuş ve kâtip de bulunmaktaydı. Bunun yanında mevâcib ödemeleri bazen merkezde bazen de yereldeki kâtipler ve muhasebeciler tarafından kayıt altına alınmaktaydı. Bazı kale muhafızlarının ödemeleri bölge gelir kaynağından karşılanırdı. Kerkük Kalesi'nde bulunan askerlerin mevâcib miktarları ve bunların karşılandığı kaynaklar da tespit edilmiştir.

Kerkük Kalesi'nde, yeniçerilerin sayısı dönemin siyasi ve askeri durumuna bağlı olarak sürekli değişmiştir. Özellikle; XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-Safevi savaşlarının yoğun geçtiği dönemlerde kaledeki yeniçeri sayısında artışlar görülmüştür. Savaş dönemlerinde görülen bu artışlar sonraki dönemlerde doğal olarak azalmıştır. Kalede bulunan yeniçeri askerlerin mevcudunu, mevacibini öğrenmek mümkün olmuştur. Bu tespit edilen mevcudu ve mevacibi Van, Erzurum ve Kars kaleleriyle mukayese ederek Kerkük Kalesi'nin durumu ortaya konulmuştur.

XVII.-XVIII. yüzyıllar arasında Kerkük Kalesi'nde topçu ocağı en fazla kullanılan top çeşitleri hakkında ayrıntılı bilgiye elde edemedik. 1749-50 tarihlerinde Kerkük Kalesi'nde 10 adet şâhî topu ve 6.500 adet top güllesi bulunmaktaydı. Diğer toplar ise 3 adet kalede mevcuttu. Ancak daha önce Kerkük Kalesi uğradığı saldırılar Osmanlı-Safevi savaşlarında, kalede topçu ocağı bulunduğu delilidir. Mesela; Nadir Şah'ın ordusu tarafından uzun süre kuşatılmış ve kaledeki muhafızları tarafından Şah'ın ordusu bozguna uğratılmış ve kalede topçu ocağı bulunduğu düşünmekteyiz.

Kerkük Kalesi'nde bulunan görevli askerlerin yiyecek maddeleri hakkında bilgi elde edemedik. Ancak, muhtelif tarihlerde Kerkük Kalesi'nde görevli askeri sınıflara verilen iâşenin bedelleri ve temin edildiği yerler de tespit edilmiştir. XVII.-XVIII. yüzyıllarda İran ile yapmış olduğu savaş dönemlerinde ordunun ihtiyacı için Kerkük Kalesi'ne Diyarbekir, Malatya, Eflak, Musul, Bağdat gibi yerlerden destek sağlanmıştır.

Son olarak Kerkük ve bölgesi sahip olduğu stratejik öneminden dolayı tarihi süreç içerisinde Safevi saldırılarına sürekli açık kalmış ve bu durum şehrin güçlü bir savunmasını elzem haline getirmiştir. Şehrin düşman istilalarına karşı kendisini koruyabilmesi için güçlü bir kalenin varlığına sürekli ihtiyaç duymuştur. Kerkük Kalesi, Osmanlı ordularının Bağdat seferlerindeki en önemli lojistik üst ve askeri yolunun sağlandığı bir merkez konumundadır. Dolayısıyla bu kalenin yapımına bakım, onarım ve tamiratlarına özen göstermiştir.

Zamanla tahrip olan kale günümüzde stratejik ve askeri bir öneme haiz değildir ve zaman içerisinde de tahrip olmuştur. Türklerin geleneksel askeri ve sivil mimarisine ait önemli izler taşıması ile Kerkük'ün de en önemli simgelerinden olması sebebiyle, fiziki dokunun kaybolmaması için kale sit alanı haline getirilmiştir.

Bu durum řu an itibariyle eski dokunun yerine konulmasını mümkün kılmasa da kalenin fiziki yapısının daha fazla tahrip edilmemesi için umut vericidir.

BİBLİYOGRAFYA

1-CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

- 1.1. Ali Emiri Mustafa II (AE.SMST.II.)
33/3250, 36/3600, 60/6209, 87/9322/1, 126/13899/1, 78/8305/01, 78/8299,
25/2499, 32/2204/1, 112/12145.
- 1.2. Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III.)
315/25274, 227/1798.
- 1.3. İbnülemin Maliye (İE.ML.)
94/8814, 65/6077, 79/7436.
- 1.4. İbnülemin Vakıf (İE.EV.)
50/5569, 52/5755, 41/7651, 66/7184.
- 1.5. İbnülemin Askeriye (İE.AS.)
4/350, 11/1015, 73/6565, 48/4348/1, 48/4435, 7/651, 56/5033/2.
- 1.6. İbnülemin Tevcihat (İE.TCT.)
7/821.
- 1.7. Cevdet Askeriye (C.AS.)
479/19987, 1092/48201, 345/14305, 421/17479/1-2, 21/901, 345/14305,
51065/1149.
- 1.8. Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A.DVNS.NMH.d.)
86/129.
- 1.9. İbnülemir Ensab (İE.ENB)
2/204.
- 1.10. Cevdet Evkaf (C.EV.)
25/1226.
- 1.11. Ali Emiri Fatih Sultan Mehmed (AE.SAMD.II.)
13/1417.
- 1.12. Ali Emiri Mehmed III (AE.SAMD.III.)
41/4040, 164/16012, 1-2.
- 1.13. Bab-ı Defteri Anadolu Muhasebesi Defterleri
24954, 24954.

- 1.14. Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I)
221/17506.
- 1.15. Ali Emiri Osman III (AE.SOSM.III.)
25/1784, 88/67
- 1.16. Evkaf Defterleri (EV.D.)
17864.
- 1.17. Yabancı Arşiv Bulgaristan (YB.04)
4/3103/7.
- 1.18. Bab-ı Defteri Yeniçeri Kalemi Defterleri (D.YNÇ.d)
Nr. 34060.
- 1.19. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA.E)
1062/77, 1130/34.
- 1.20. Mühimme Defteri (MD.)
Nr.118.

2-SALNAMELERİ

- Musul Vilayet Salnamesi, H. 1310.
Musul Vilayet Salnamesi, H. 1312.
Salname-i Nezareti Maarif-i Umumiye H. 1321.

3- YAYINLANMIŞ ARŞİV KAYNAKLARI

- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı,
Musul-Kerkük ile ilgili Arşiv Belgeleri (1525–1919), Ankara 1993.
- Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 82
Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), Özet Transkripsiyon-
İndeks ve Tıpkıbasım, Yayını nu 47 Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: VI,
Ankara 2000.
- Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *111
numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri)*, Dizin,
Transkripsiyon ve Tıpkıbasım, Yayın Nu: 64 Defteri Hakanî Dizisi: VIII,
Ankara 2003.
- Başkanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı,
Osmanlı Döneminde Irak, İstanbul 2006. Başkanlık Devlet Arşivleri Genel

Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 144, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, İstanbul 2016.

4-ARAŞTIRMA ve İNCELEME ESERLERİ

ABDUL, Halit-Moneim Al-Ani, *Ahid Devlet Karakoyun el-Turkmaniye*, Arapça ve İngilizce Ansiklopedisi, C. I, Bağdat 1977.

ABDÜLMECİD, Bekir Ismat, *el-Medhal Lidrase el-Nizam el-Kanuni Fi Ahdeyi el-Otman-i ve el-Cunhuri*, Dâr el-Kutup el-İlmiye, Beyrut 1971.

AFYONCU, Erhan, “Mevâcib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, Ankara 2004, s.418-420.

_____, *Herkes İçin Kısa Osmanlı Tarihi (1302-1922)*, Yedi Tepe, İstanbul 2017.

AGOSTON, Gabor, “Top”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLI, İstanbul 2012, s. 240-242.

AKÖZ, Alaaddin-İbrahim Solak, “Osmanlı Taşra Yönetimi ve 16. Yüzyılda Maraş Kazâsı Yöneticileri” *SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S, 9, s. 29-45.

AKSUN, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, C.II, Ötüken, İstanbul 1994.

ALİ, Ali Şakir, *Vilayet el-Musul Fi el-Karın el-sadis aşar*, Dâr Gayda, Amman 2011.

ALTUNAN, Sema, “XVIII. yy’da Silistre Eyaletinde Haberleşme Ağı: Rumeli Sağ Kol Menzilleri”, *OTAM Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XVIII/ 18, Ocak 2005, s. 14-41.

ARMAĞAN, Abdüllatif, “Klasik dönemde Osmanlılarda devlet yönetim anlayışına dair bazı düşünceler”, *Gazi Akademik Bakış*, S. 09, 2011, s. 139-156.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, B. 2, Kronik, İstanbul 2018.

ASRAR, Ahmet, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Alemleri*, Büyük Kitaplık, İstanbul 1972.

ATAR, Fahrettin, “Kadı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul 2001, s. 69-73.

ATEŞ, Abdurrahman, *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi), Isparta 2001.

- AVCI, Casim, “Yâkut El-Hamevî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIII, İstanbul 2013, s. 288-291.
- AVCI, İsmail Ağa, *Avrak Minel Eldakire*, C. I, Avcı Yayınevi, Kerkük 2019.
- AVCI, İsmail, “Ağalık Mahallesi”, *Türkmeneli Edebiyat ve Sanat Dergisi*, XII/ 139, Ağustos 2019, s. 35.
- _____, Kalat Kerkük ve Ahyaoha”, *Türkmeneli Edebiyat ve Sanat Dergisi*, XII/ 139, Temmuz 2019, s. 32.
- AYBET, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletisim Yayınevi, İstanbul 2003.
- AYDIN, Mahir, *Vidin Kalesi Tuna Boyundaki İnci*, Ötügen, İstanbul 2015.
- AYDIN, Mehmet, “Kilise”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVI, Ankara 2002, s. 11-14
- AZİMLİ, Dilaver, “Safevi-Osmanlı İlişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi (Ekonomik Yönden)”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, III/ 4, 2010, s. 100-114.
- BABAN, Cemal, *Usul Esmâ el-Mudun ve el-Mevaka el-İrakiye*, C. I, Mucima el-İlmi Kurdi, Bağdat 1989.
- BAKIR, Abdülhalik, “Eski Çağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, XVII/ 1, Elazığ 2009, s. 27-76.
- BAKIR, Taha, *Mukadime Fi Tarih el-Hadarat el-Kadime*, B.2, Alwarraakbooks, London 2012.
- BAKIR, Taha, Fuaf Sefer, *el-Murşid ile Mvtun el-Atar ve el-Hadara*; Rihle el-Rabi-a, Dâr el-Cumhuriye, Bağdat 1966.
- BAŞARIR, Özlem, *18. Yüzyılda Malikane uygulaması ve Diyarbekir Voyvodalığı*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara 2009.
- BAYAT, Fazıl, *El-Muassat El-Talimiye Fi El-Mısrık El-Arabi El-Otmani Dirase Tarihiye İhsaiye Fi Dou Vetâik El-Otmaniye*, C. I, Takdim: Halit Eren, İrcica, İstanbul 2013.
- _____, *Osmanlı Belgelerinde Arap Vilayetleri XVI Yüzyılın İlk Yarısı*, C. I, Takdim: Halit Eren, İrcica, İstanbul 2010.

- BAYATLI, Nilüfer, “Osmanlı Döneminde Kerkük Şehrini Siyasi Durumu ve Önemi”, *Kardaşlık*, S.15, Eylül 2002, s. 26-28.
- BENDEROĞLU, Abdulatif, “el-Lehcat ve el-Kitabt el-Türkmaniye”, *Mecellet el-Tütrat el-Şabi*, 1, Eylül 1970, s. 93-96.
- BESALEL, Yusuf, *Yahudi Tarihi*, II. Baskı, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A, İstanbul 2003.
- BİLGE, Mustafa L., “Niebuhe Carsten”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 78-79.
- BALTACI, Cihat, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.
- BORAN, Ali, *Anadoludaki iç kale cami ve mescidleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.
- _____, “Osmanlı Dönemi Kale Mimarisi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, X, Yeni Türkiye, Ankara 1999, s. 346-363
- BOSTAN, İdris, “Azeb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1991, s. 312-313.
- BOZKURT, Nebi, “İpek Yolu”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXII, İstanbul 2000, s. 369-373.
- _____, “Medrese”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, Ankara 2003, s. 323-327.
- BUCKİNGHAM, James Silk, *Rihleti İla el-İraq 1816*, (Çev. Selim taha Tikriti), C. I, Matbaat Asaat, Bağdat 1968.
- CEBECİ, Enver, *Topal Osman Paşa ve Osmanlı-İran Savaşlarındaki Rolü (1664-1733)*, (Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Afyonkarahisar 2015.
- ÇELEBİ, Evliya, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad - Basra - Bitlis – Diyarbakır İsfahan - Malatya - Mardin – Musul Tebriz - Van*, C.II, hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, Yapı kredi, İstanbul 2010.
- ÇETİN, Cemal, *Ulak Yol Durak Anadolu yollarında Padişah Postaları (Menzilhâne) (1690-1750)*, Hikmetevi, İstanbul 2013.
- ÇETİN, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1999.

- DANIŞMAN, Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.IX, Zuhuri Danışman Yayını, İstanbul 1965.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.VIII, Zuhuri Danışman Yayını, İstanbul 1965.
- DEMİR, Enes, *Vazgeçilmeyen Topraklar Mîsak-ı Milli II*, Hiperlink, İstanbul 2017.
- DEMİR, Şerif, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim”, *Tarih Peşinde Dergisi*, VII/ 13, Nisan 2015, s. 435-447.
- DEMİRCİ, Nefi, *Dünden Bugüne Kerkük Kerkük'ün Siyasi Tarihi*, Renk Ofset, İstanbul 1990.
- DEMLİKOĞLU, Uğur, “18. Yüzyılda Van Kalesi'nde Bulunan Dergah-ı Ali Yeniçerileri”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 46, Nisan 2019, s. 73-98.
- _____, “Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyılda Bazı Şark Kalelerinde Bulundurduğu Harp Malzemeleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXIV/ 2, Elazığ 2014, s. 277-294.
- _____, *Teşkilat ve İşleyiş Bakımından 18.Yüzyılda Erzurum Kalesi*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Elazığ 2013.
- DİNÇ, Fasih, *XIX. yüzyılda Kerkük (Fiziki, idari ve sosyo-ekonomik yapı)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Elazığ 2016.
- DMERAL, İbrahim, “Kerkük'te Türkçe Yayınlanmış Beşir Gazetesi Üzerine İnceleme”, *Kardaşlık*, XIX/ 76, Ekim-Aralık 2017, s. 14-18.
- EFENDİ, Naîmâ Mustafa, *Târih-i Naîmâ (Ravztül-Hüseyn Fi Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, (Haz. Mehmet İpşirli), C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- EL-ABBASİ, Mehdi Salih Said, *Kerkük Fi Avahir Ahd el-Otmani Avdâuha el-İdariye ve'l-Ktisadiye ve'l-Tekâviye*, (Risalet Maciser, Kuliyet Adab, Camiat Musul), Musul 2005.
- EL-AZZAVİ, Abbas, *Tarihü'l-Irak Beyne İhtilaleyn*, C. V, Dâr el-Arabiye Lımvsuat , Beyrüt 2004.
- EL-BAĞDADİ, Seyyid Muhammed İbn el-Seyyid Ahmed el-Hüseyn, *Rihlet Elmenşi Elbaağdadi H. 1237- M. 1822*, (Çev. Abbas el-Azavi), Şerike Ticare ve Tbaa Elmhude, Bağdat 1948.

- EL-BEYATÎ, Necat Nuri, “İktisaf Enfak Fi Kal’at”, *Kardaşlık Kültür Edebiyat ve Sanat Dergisi*, S. 303-304-305, Ocak Şubat Mart 2015, s. 28-31.
- EL-DAFTAR, Muhammed Hadi, Abdullah Hassan, *el-İrâk el-şmali*, Matmuaat el-Anhar, Bağdat 1955.
- EL-HAMEVÎ, Yakut, *Mu’cemül-bülân*, IV, Dâr Sader, Beyrut 1993.
- EL-HASENÎ, Abdurrezzak, *el-İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, Matbaa elirfan, Siyda 1958.
- EL-HAŞİMÎ, Taha, *Mufasssal Coğrafiyet Irâk*, Dâr el-Selam, Bağdat 1930.
- EL-HÎLALÎ, Abdurrazzak, *Tarih el-Talim Fi el-İraq Fi Ahd el-Otmani (1638-1917)*, C. I, Şeriket el-Tabaa Vel Neşir El-Ehliye, Bağdat 1959.
- EL-HURMUZÎ, Ersed, *Hakikatü’l Vücûd Türkmen fi Irak*, Kerkük Vakfı, İstanbul, 2005.
- EL-JEMÎL, Sayyar, *Hısar el-Musul el-Sirar El’iqlimii Valindihar Nadir Şah Safhat Lamiaa Fi Takvin El-İrâk Elhadit*, Beyit Musul, Musul 1990.
- EL-KHAÎT, Cafer, “Muşahadat Dr. Ivas Bein Bağdat ve Kerkük ve Musul 1758”, *Türkmeneli Edebiyat ve Sanat Dergisi*, XI/ 130, Aralık 2018, s. 18.
- EL-SAMIRAI, Abdulcabar Mahmut, “Kerkük Medinet Eldehb Asvet”, *Al-Faisl Magazine*, XII/ 134, Mart- Nisan 1988, s. 13-19.
- ERALP, T. Nejat, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1993.
- EROĞLU, Cengiz-Murat Babuçoğlu-Orhan Özdil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, ORSAM, Ankara 2012.
- _____, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Global, Ankara 2005.
- ES-SAKKÂR, Sâmi, “Musul”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, İstanbul 2006, s. 367-367.
- EYİCE, Semavi, “Bedestan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, V, İstanbul 1992, s. 302-311.
- _____, “Hamam”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XV, İstanbul 1997, s. 402-430.
- FETAH, Ekrem, “el-Dâr el- Turati Ağalık”, *Mecelle Sumer*, I-II/ 46, Bağdat 1989-1990, s. 267-276.

- FRANSİS, Beşir Yusuf, *Mevsuat el-Mudun ve el-Mevak-a Fi el-İraq*, (İdad: Cinan Beşir Yusuf, Ziyad Eymen Beşir), C. I, E-kutub, London 2017.
- GALATA, Yasin Cemal-Cahit Şahine, "Tarihsel Mirasımızın İzleri Irak-Kerkük", *Bültenler Siyasal Vakfı*, XXIII/ 39, Temmuz 2013, s. 31-32.
- GEREY, Begmyrak, *5000 yıllık Sümer-Türkmen Bağları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005.
- GÖKYAY, Orhan Şaik, "Kâtip Çelebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXV, Ankara 2002, s. 36-40.
- GÜNDÜZ, Ahmet, "Kerkük", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXV, Ankara 2002, s. 290-292.
- GÜNDÜZ, Ahmet, *Irak Dosyası*, Tatav Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Elazığ 1998.
- _____, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ 2003.
- _____, "Süleymaniye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 111-113.
- GÜNDÜZ, Tufan, "Safeviler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, İstanbul 2008, s. 451-457.
- GÜNEY, Hacı Mehmet, "Vakıf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLII, İstanbul 2012, s. 479-486.
- GÜNEY, Vahib-Saad F. Oumar, "Kerkük Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği)", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, III/ 2, Aralık 2017, s. 79-112.
- GÜNGÖR, Ferhat, "Ortadoğu Denkleminde Irak Türkmenleri ve Geleceği", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, I/ 2, Aralık 2014, s. 15-43.
- GÜRKAN, Selime Leyla, "Yahudi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIII, İstanbul 2013.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, "Menzil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, Ankara 2004, s. 159-161.
- HALAVİ, Muhamed Ali, "Rihlet Buckinham İla el-İraq", *Mecelletü'l Sumer*, I, 11, Bağdat 1955.

- İBNÜ'L-ESÎR, Ali, *el-Kamil fi't-Tarih*, C. X, Tahkik: Ömer Abdulselam, Dâr el-Kitab Arbi, Beyrut 1997.
- İNALCIK, Halil, “Eyalet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI, İstanbul 1995, s. 548-550.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- _____, *Devleti Aliye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Arastirmalar-I*, Türkiye İş Bankası Yayinlari, İstanbul 2012.
- İKINCI, Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukukunda Mehkeme Kararlarının Kontrolü Klasik Devir*, Turk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 2002.
- İLGÜREL, Mücteba, “Evliya Çelebi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI, İstanbul 1995, s. 529-533.
- İPLİKÇİOĞLU, Bülent, *Eski Çağ Tarihinin Anahatları I*, Edebiyet Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Türk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLI, İstanbul 2012, s. 287-490.
- KATİP, Çelebi, Cihannüma, Atatürk Kitaplığı İstanbul.
- KAYAR, Mustafa, *Türk Amerikan İlişkilerinde Irak Sorunu*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003.
- KEVSEROĞLU, Necat, *Havadıs kerkük (1700-1958)*, Irak Kültür Bakanlığı Yayınları, Kerkük 2010.
- _____, *Min Havadis kerkük (1700-1958)*, Irak Kültür Bakanlığı Yayınları, Kerkük 2010.
- _____, *Irak'ta Türkçe Yer adları Kılavuzu*, Fuzuli Matbaa, Kerkük 2012.
- _____, *Safahat Min Tarih Kerkük Mendo Fecir el-tarih İla 1958*, Beyit el-Hikme, London 2015.
- _____, *Tâlim Fi Kerkük Kadimen vel Haditen (1534-1958): Fi Uhud el-Otmani ve İhtila ve İntidab ve Meleki*, C. I, Dâr Hikme, London 2016.
- KILIÇ, Orhan, “Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcib Defterleri”, *OTAM Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, XXXI, Bahar 2012, s. 87-128.
- KOÇSOY, Şevket, *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991.

- KOYUNCU, Mevlüt, “İlk İslam Fetihleri Döneminde el-Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, XI/ 1, 2008, s. 131-140.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F., “Hâfız Ahmed Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVI, İstanbul 1997, s. 84-85.
- KRATAŞ, Mehmet, *Gülşan-i Hulefâ Bağdat Tarihi 762-1717*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Misak-ı Millî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXX, İstanbul 2005, s. 173-175.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri-Ali Murat Yel, “Mahalle”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVII, Ankara 2003, s. 323-325.
- KÜFREVİ, Mediha, *XVI. Asırda Kerkük Sancağı (1515-1560)*, (Mimari Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010.
- KÜPELİ, Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, (Ece Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), İzmir 2009.
- _____, “İrak-ı Arap’ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, *History Studies*, II, 2010, s. 228-244.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1612)*, Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.
- LAİTH, Mahmoud-Hanan el-Naqib, “Castle kirkuk”, *CGUA*, XIX, 2016, s. 1503-
- LONGRİGG, Stephen Hemsley, *Arbat Kurun Min Tarih el-İraq el-Hadit*, 5. Baskı, (Çev. Caver el-Khiat), Fırat Neşir ve Tavzi, Beyrut 1968.
- MARUFOĞLU, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak 1831-1914*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.
- MATRAKÇI, Nasuh, *Beyan’ı menazil-i sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- MERDEN, Nusrat, “İhtiyal Kalat Kerkük”, *Kardaşlık*, S. 5, İstanbul 2000, s. 14-19.
- MİNAS, Ravaeli, “Bimunasebe Tetvir Kal’ta Kerkük”, *Kardaşlık*, IV/ 6, 1964, s. 28-31.
- _____, “Kerkük Abra el-Uhud”, *Mecelletü’n Bein el-Nahreyi*, XI/ 39-40, 1982, s. 276-287.

- MURPHY, Rhoads, “Kasrîşirin Antlaşması”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, İstanbul 2001, s. 575.
- NAKIP, Mahir, “Kerkük Kimindir”, *TASAM Stratejik Öngörü*, 21 Haziran 2011, s. 16-22.
- NİBUHR, Carsten, *Rihlet Nibuhr İla el-İraq Fi el- Karın el-Tamın Aşar*, (Çev. Mahmut Hüseyin Emin), Seriket Dâr el-Cumhuriye Lineşir ve Tab-a, Bağdat 1965.
- OĞUZ, Süleman, *Osmanlı Vilâyeti İdaresi ve Doğu Rumeli Vilayeti (1878-1885)*, Gazi Üniversitesi, ankara 1986.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, “Dizdar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX, İstanbul 1994, s. 480-481.
- ORTAYLI, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik, İstanbul 2016.
- ÖKE, Mim Kemal, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992.
- ÖNGÖREN, Reşat, “Safeviyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, İstanbul 2008, s. 460-462.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Tayyar Mehmed Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, EK-2, İstanbul 2016, s. 292-293.
- _____, “Topal Osman Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLI, İstanbul 2012, s. 244-246.
- ÖZCAN, Azmi, “Nadir Şah” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006, s. 276-277.
- ÖZTÜRK, Levent, “Kilise”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVI, Ankara 2002, s.1-16.
- ÖZVAR, Erol, “Voyvoda”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLIII, İstanbul 2013, s. 129-130.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, 2 Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- _____, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- PAMUKÇU, Krem, “Kerkük Tarihi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektas Veli Arastirma Dergisi*, 19, 2001, s. 181-190.

- RAUF, İmad Abdulsalam, *Musul Fi Ahd Elotmani (Hukum Elmeheki) 1726-1834*, Matbaa Adab, Necef 1975.
- RAUF, İmad Abdulsalam, *Dirâsât vetâkiye Fi Tarihi Kürd el-Hadit ve Hadârethum*, I. Baskı, Dâr Zaman, Dimeşk 2012.
- SAATÇI, Suphi, *Kerkük Evleri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, *Tarihten Günümüze Türkmenleri*, Ötüken, Ankara 2003, s. 79.
- _____, “Türkmeneli’ndeki (Telafer, Musul, Erbil, Kerkük) Türk Eserleri” *Şehir ve Kültür Dergisi*, S. 39, Ekim 2017, s. 5-6.
- _____, *el-kabail Velaşair el-Trkmaniye Fi’l-İrâk ve Manatik Sikanahum*, (Çev. Erşet Hurmüzlü), Kerkük Vakfı, İstanbul 2010.
- _____, *Hasretin Adı Kerkük*, Ötüken, İstanbul 2004.
- _____, *Kerkük Heviyet’u El-Umraniye*, Kerkük Vakfı, İstanbul 2009.
- SAİD, İbrahim Halil, *Panurama Kerkük*, C. I, Fuzuli, Kerkük 2012.
- SAKO, Louis, *Christianity in Kirkük Story and Survival*, Kirkuk 2010.
- SAMANCI, Aziz Kadir, *Kerkük Abra Tarih, Merkez El-Turkmani El-İraqi Lidirasat ve Lbuhut*, London 2004.
- _____, *Tarih siyasi türkmen el-İrâk*, Dâr saki, Beyrut 2009.
- SARIKAHYA, Ismat, *Tarih el- Cevami vel Mesacîd Fi Kerkük, Darü’l-Hikme*, London 2015.
- Sofyalı Ali Çavuş kanunnamesi: Osmanlı İmparatorluğu’nda toprak tasarruf sistemi’nin hukuki ve mali müeyyede ve mükellefiyetleri*, (Haz: Midhat Sertoğlu), Marmara Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 1992.
- SOOFİZADEH, Abdolvahid, “Güney Kafkasya’da Osmanlı- Safevi Rekabeti (1555-1618)”, *OTAM Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 43, Bahar 2018, s. 165-179.
- STEİN, Mark L., *Osmanlı Kaleleri: Avrupa’da Hudut Boyları, Türkiye İş Bankası Kültür*, İstanbul 2007.
- SUNAR, Mehmet Mert, “Ulûfe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX, İstanbul 2012, s.124-126.
- SÜLEYMANOV, Mehman, Nadir Şah, Nikâr, Tahran 2010.
- SÜMER, Faruk, “Akkoyunlular”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1987, s. 270-274.

- SÜMER, Faruk, “Selçuklular”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI, İstanbul 2009.
- ŞAMİ, Yahya, *Mevsuat el-Mudun el-Arbiye ve İslamiye*, Dâr Fikir el-Arabi, Beyrut 1993.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Türk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLI, İstanbul 2012, s. 467-474.
- TEKCAN, Ahmet Recep, *111 nolu Kerkük Mufasssal Tahrir defterine göre XVI. yüzyılda Kerkük*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006.
- _____, “Hüseyin Mirza”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIX, İstanbul 1999, s. 1-2.
- TEZCAN, Nuran, “Seyahatname”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 16-19.
- TOMAR, Cengiz, “Nazır”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006, s. 449-450.
- TURAN, Fettah, *Kerkük Tarihi (1525-1923)*, (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2006.
- ULUTAŞ, Selcen Özyurt-Safiye Başer, “The London Gazrtte’e Göre Nadir Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/ 2, 2019, s. 69-81.
- USAMA, Rebwar, “Kirkuk’s Citadel Needs Urgent Reconstruction”, *Kardaşlık*, XI/ 49, 2011, s. 57.
- UZUN, Celalettin-Enver Çakar, “17. Yüzyılda Harput Kalesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXVI/ 2, Elazığ 2016, s. 337-350.
- UZUN, Mustafa İsmet, Nurettin Albayrak, “Hamam”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XV, İstanbul 1997, s. 430-433.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Kapukulu Ocakları*, C. I, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- _____, *Kapukulu Ocakları*, C. II, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara 1984.
- _____, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, T.T.K, Ankara 1984.

- _____, *Osmanlı Tarihi*, C. I, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- ÜNAL, Mehmet Ali *Osmanlı Tari Sözlüğü*, Paradigma, İstanbul 2011.
- WAHBY, Taufiq, “Aslı Tesmiyete Şehrizor”, *Mecelletü'l Sumer*, I-II/ 16, Bağdat 1961, s. 139-144.
- YAKUPOĞLU, Enver, *Irak Türkleri*, Boğaziçi, İstanbul 1976.
- YALÇIN, Emruhan, “Kerkük’ün Nüfus Yapısını Değiştirmeye Yönelik Çalışmalar”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmalar Dergisi*, CTAD, XII/ 23, Bahar 2016, s. 136-166.
- YAŞAROĞLU, Abid, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. Tahlil ve transkrip)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995.
- YILDIZ, Hakan, *Irak Musul Kerkük Üçgeni ve Büyük Oyun*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, “Matrakçı Nasuh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII, Ankara 2003, s. 143-145.
- YÜCEL, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona dair Genel Gözlemle”, *Belleken*, XXXVIII/ 152, s. 667-678.
- ZABIT, Şakir Sabır, *Kerkük’te İçtima-i Hayat Folklorü*, Zaman Basım Evi, Bağdat 1961.
- _____, Şakir Sabır “Kerkük’te Danyal Peygamber”, *Kardaşlık*, IV/ 6, 1964, s. 26-28.
- ZENGİN, Zeki Salih, “Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi”, *Değerler Eğitimi Dergisi* VI/ 15, 2008, s. 139-170.
- ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Nilüfer Epçeli), C. IV, Yadi Tepe, İstanbul 2011.

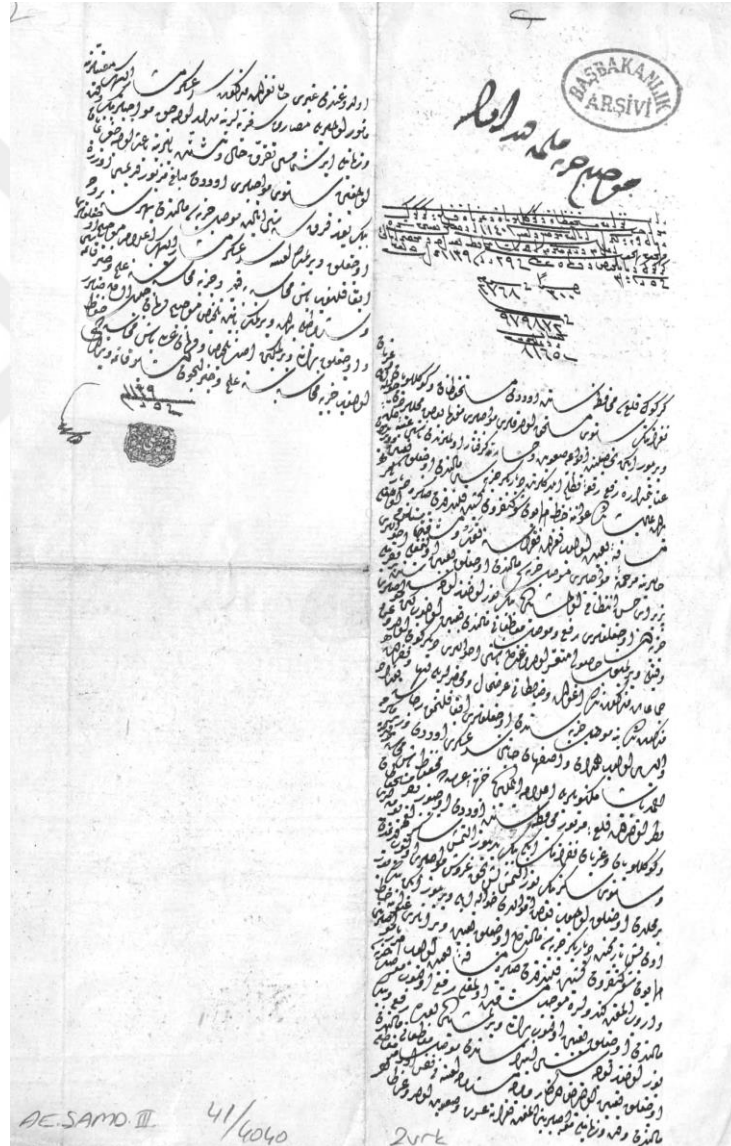
5-URL BAĞLANTILI KAYNAKLAR

- EL-ANSARİ, Rauf Muhammed Ali, “Kerkük Medine el-Kawmiyat el-Mutahiye”, *Şebeket el-Neb el-Malumiye*, 5 Ocak 2019, <https://m.annabaa.org/arabic/historic/17826>, ET 24 Ekim 2019.
- ŞAKİR, Yaşar Muhammed, “Tarihi Kerkük Kalesi Projesi” *Türkmen Basın Ajansı*, 13 Mart 2018, www.tbajansi.com/tarihi-kerkuk-kalesi-projesi/ , ET. 24 Ekim 2019.
- İBRAHİMOĞLU, Nizamettin, “Kerkük ve Devr el-Medaris vel Tekke vel Ulama” *Biz Türkmeniz*, 31 Ekim 2007, www.bizturkmeniz.com . ET. 1 Kasım 2019.
- TÜRKER, Fevzi, “Türkmen Eğitiminin Bünü ve Bugünü”, *Hür Fikirler*, 21 Ocak 2017, www.afkarhura.com , ET. 1 Kasım 2019.
- KERKÜKLÜ, Ali, “Türkmenlerin Simgesi Kerkük Kalesi ve Tarihi Eserleri”, *Doğudan Batıya Türk Dünyasının Birliyi Uğrunda*, 11 Mayıs 2011, <http://www.yalquzaq.com/?p=19672> , ET. 08 Kasım 2019.

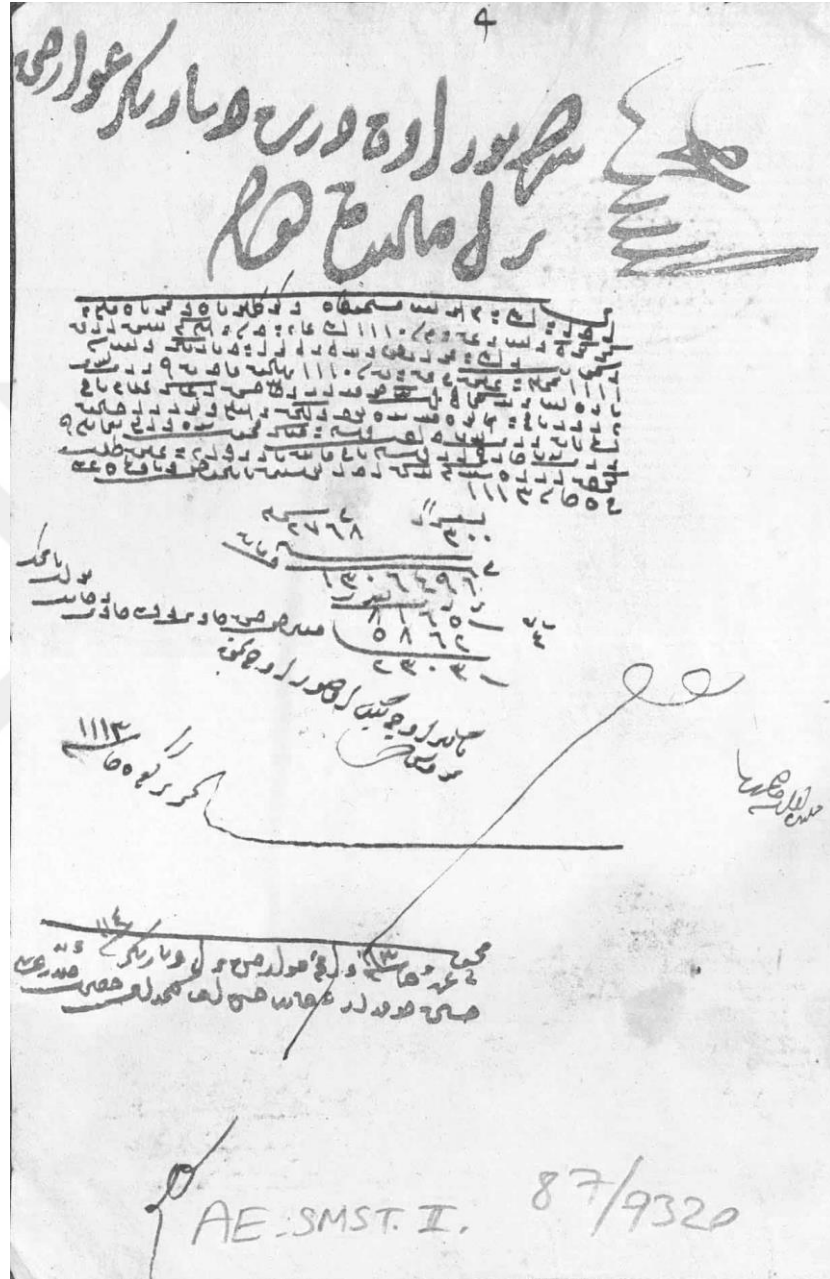
EKLER

EK I: BOA, AE.SAMD.III, 41/4040

(Bağdat valisi vezir Ahmed Paşa'nın maiyyetinde Kerkük Kalesi'ni muhafaza eden müstahfızan, gönüllüyan ve azaban neferatının mevacibleri, Diyarbekir Cizyesi ve Musul Mukataatı mallarının tahsil edilmemesi sebebiyle, Musul Cizye-i gebran malından tahsil edilmesini istemiştir)

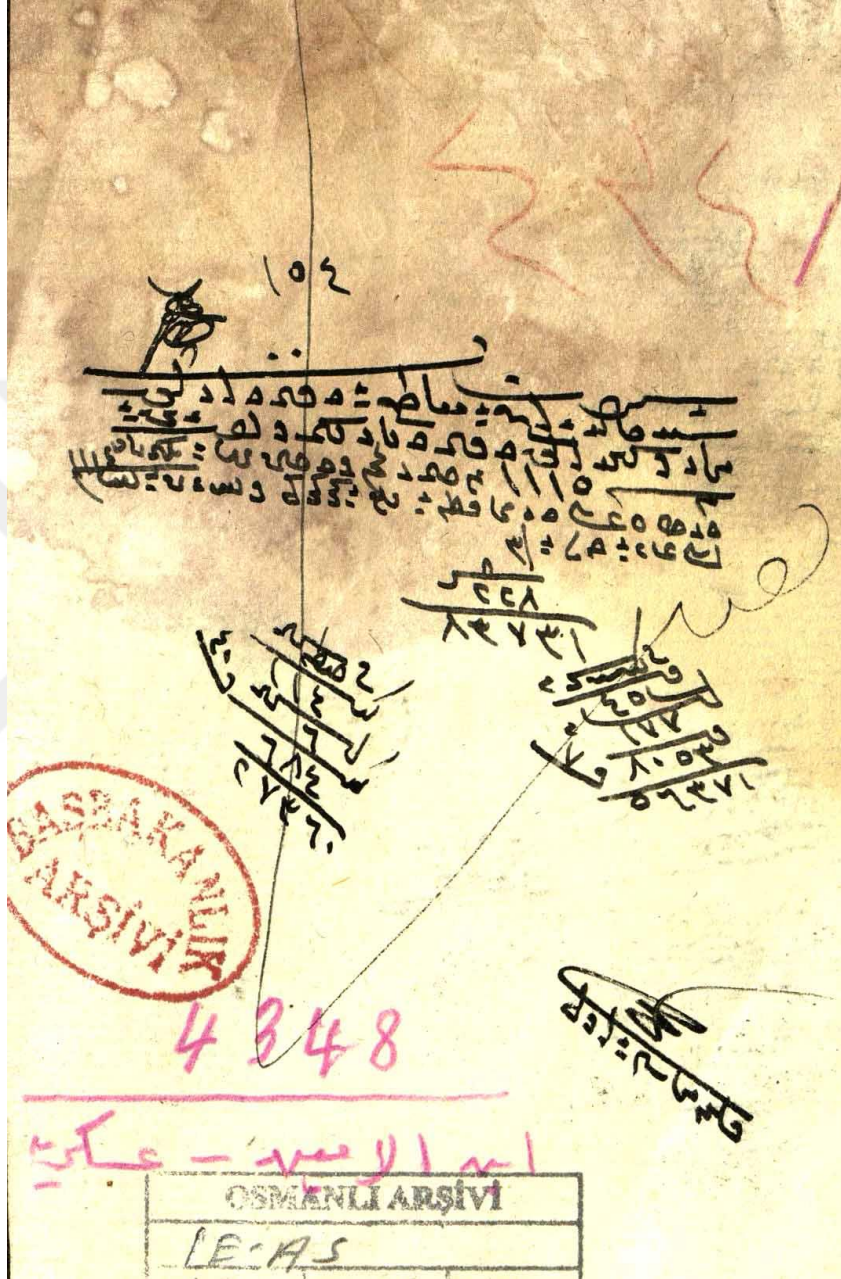
(Kerkük Kalesi'nin müstahdem müstahfızan, gönüllü ve azeb neferatının 1110 senesi
mevacibleri)

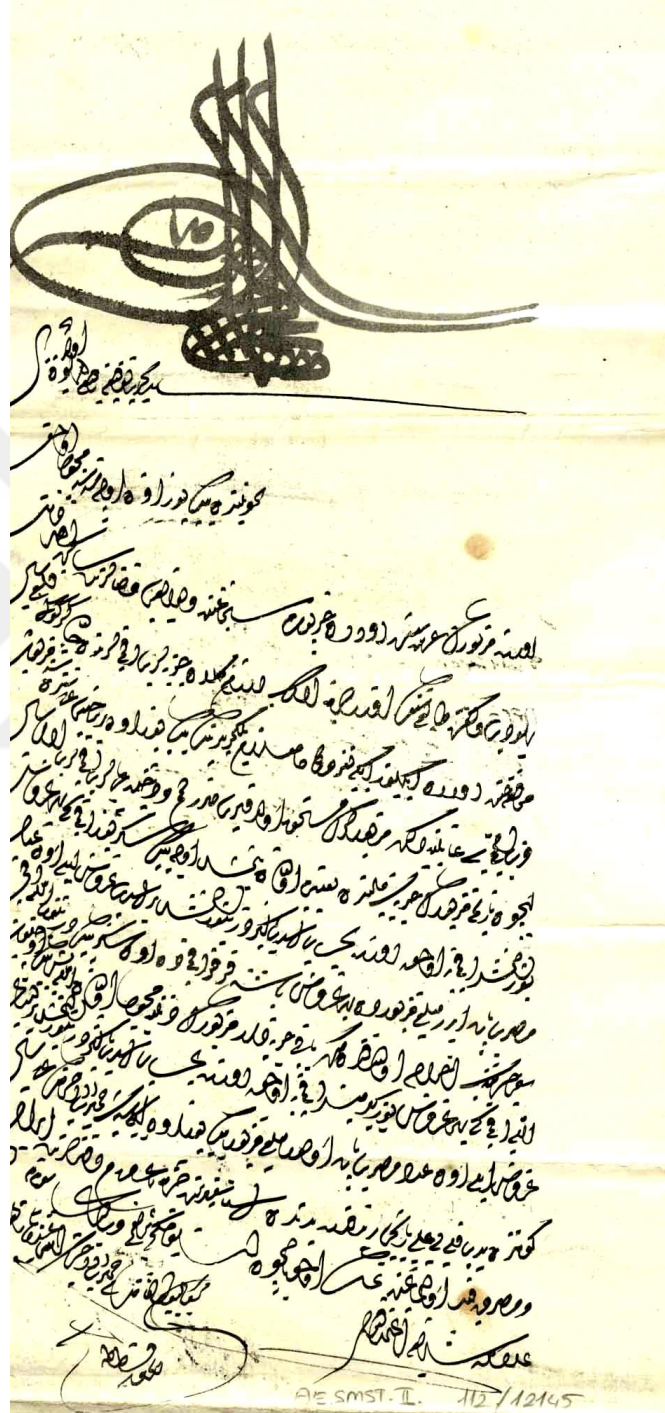
EK III: BOA, İE.AS. 48/4348

(Diyarbakır Defterdarlık ve Kethüdalık mukataatı akçasına Kerkük Kalesi bulunan yeniçerilerin zarar-ı lahm ve zahire bedeli)

EK IV: BOA, AE.SMST.II, 112/12145

(Kerkük Kalesi muhafazasındaki yeniçerilerin zahire bahalarının Harput sancağı ve tevabii kazalarında sakin ehl-i zimmet malından ödenmesi)

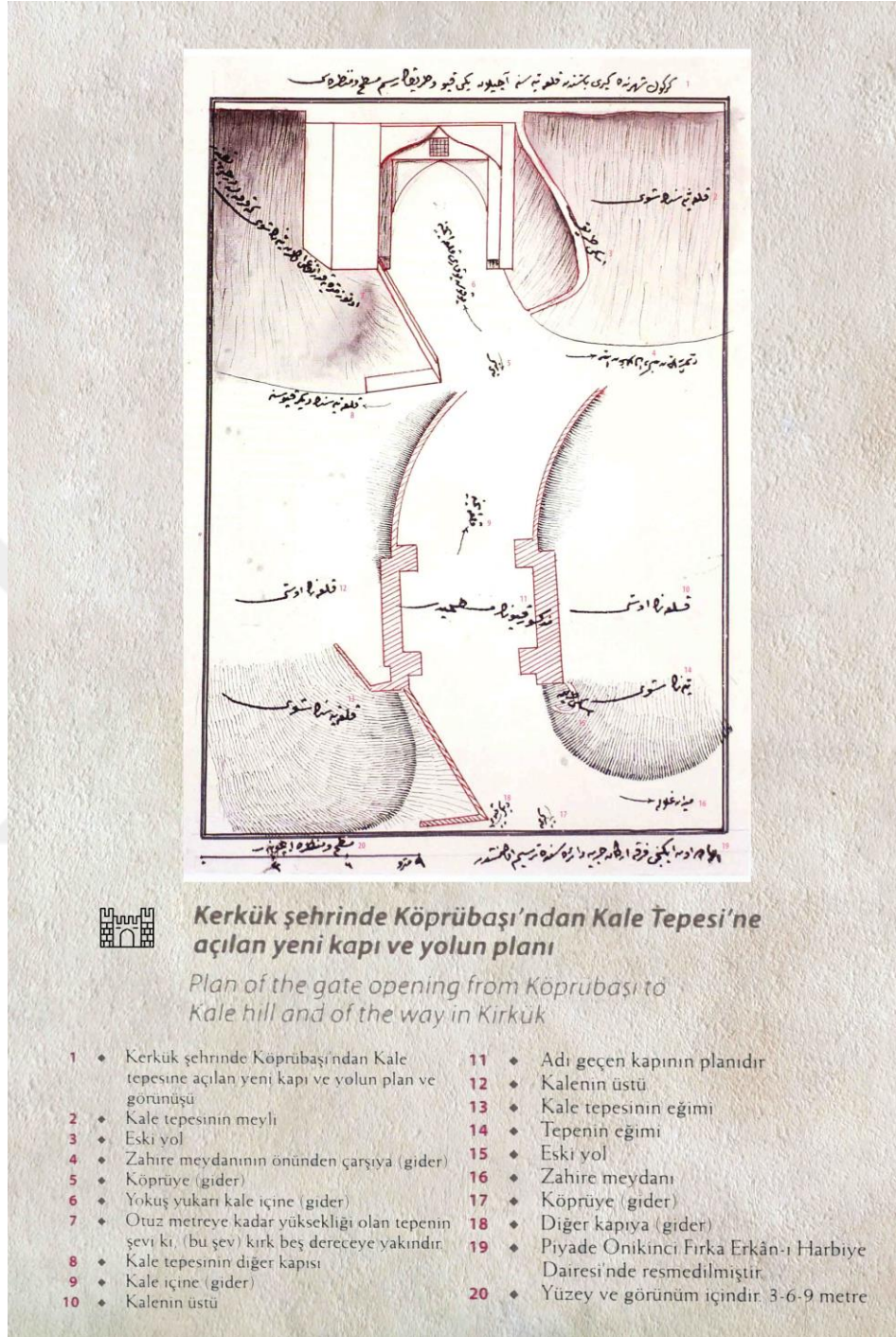

EK V: Kerkük Kalesi'nin Planı

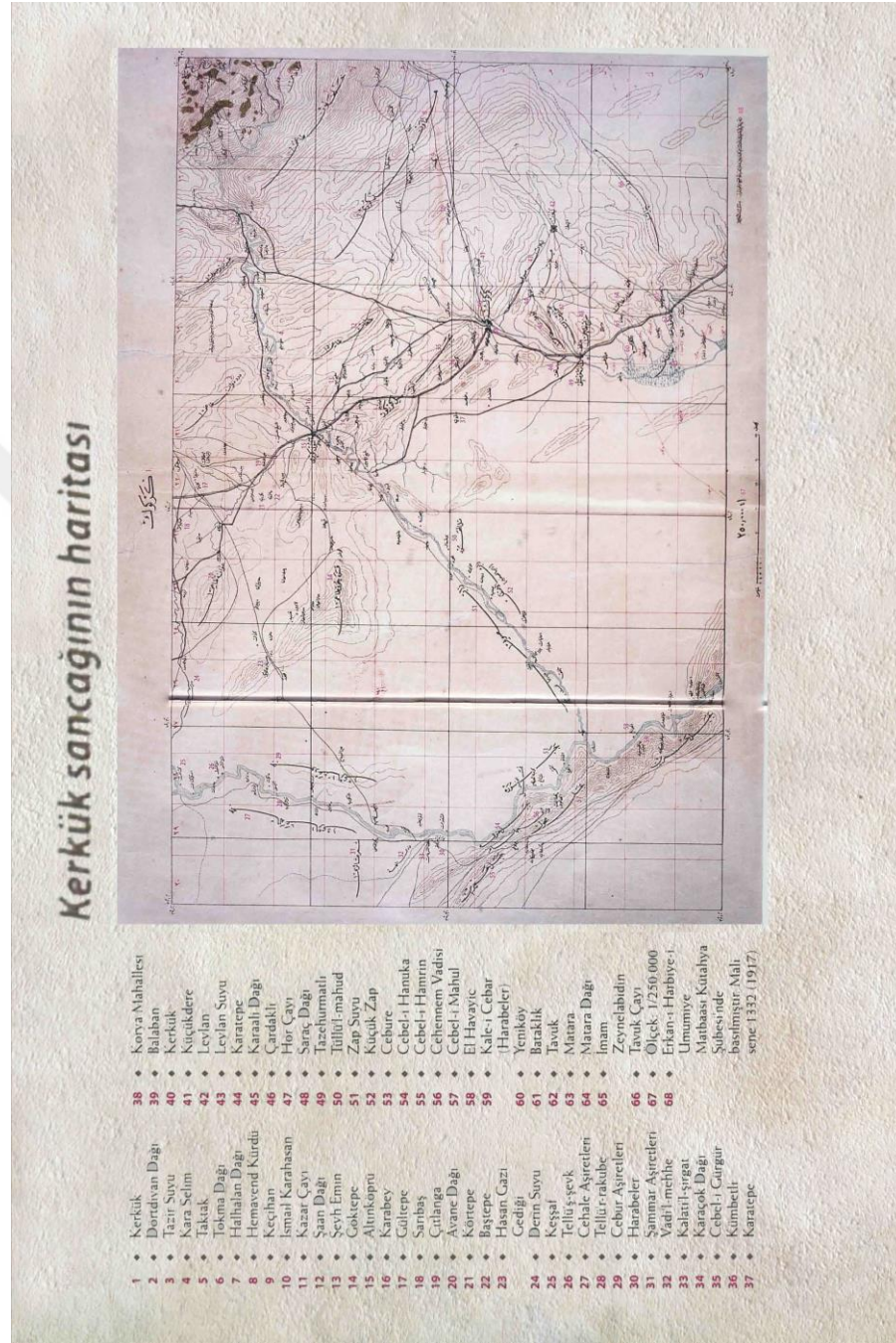
Kaynak: Görseller tarafımızdan photoshop programıyla eklenmiştir.

EK VI: Kerkük Kalesi'ne Açılan Yeni Kapı ve Yolun Planı (15 Ocak 1882)

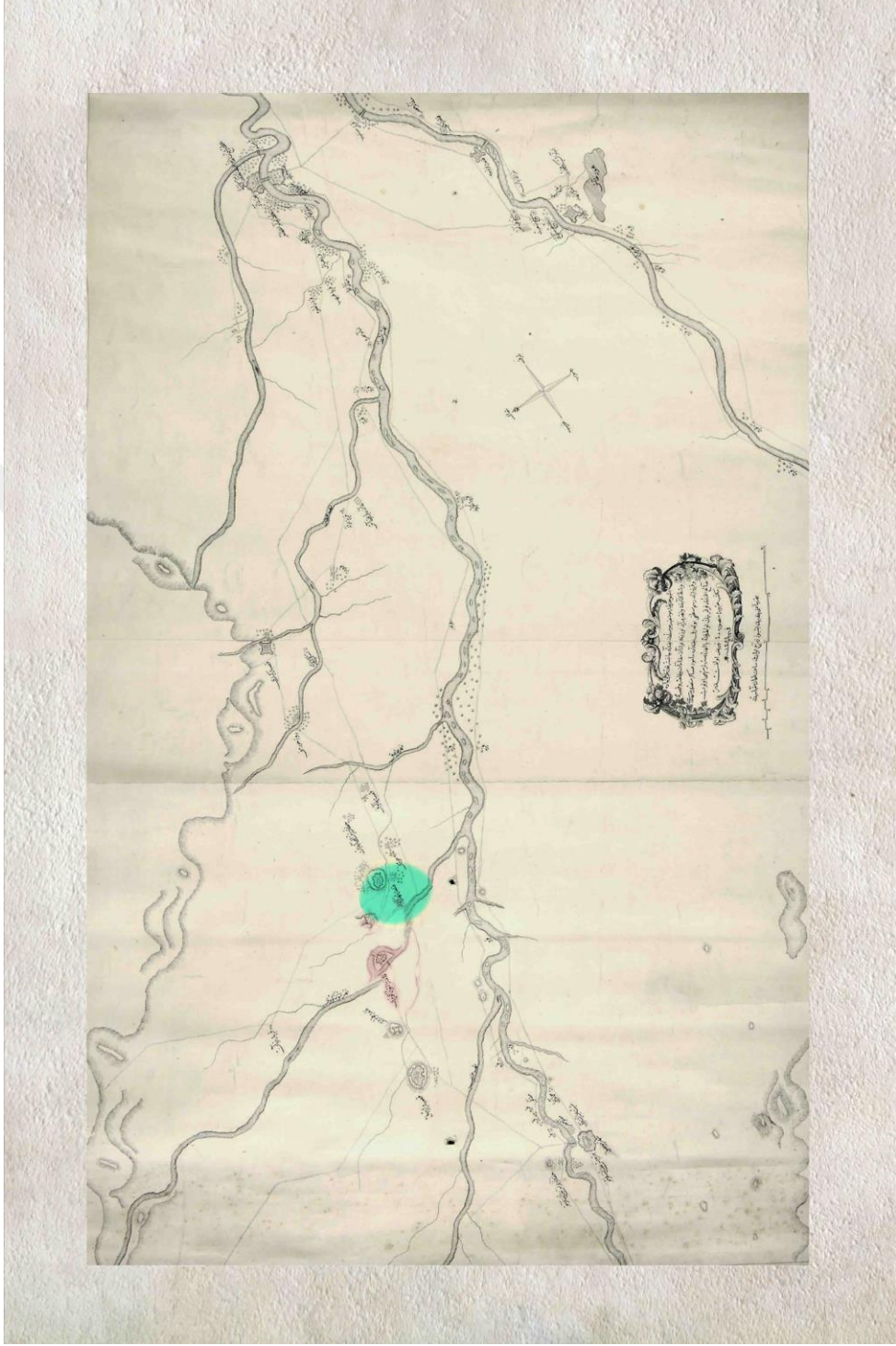
Kaynak: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Döneminde Irak*, İstanbul 2006, s. 156.

EK VII: VIII Kerkük Sancağın'ın Haritasi 1916

Kaynak: BOA, *Osmanlı Döneminde Irak*, s. 155.

EK VIII: Kerkük Kalesi'nin Harita Üzerindeki Konumu

Kaynak: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 144, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri*, İstanbul 2016. s. 31.

EK IX: Kerkük Haritası

Kaynak: Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, Atatürk Kitaplığı İstanbul, s. 290.

EK X: Kerkük Kalesi'nin Surları (Ocak 2020)

Fotoğraflar, Erkan MIZRAB.

**EK XI: Kerkük Kalesi'nin Tarihi Kilciler Çarşısı ve Gökkümbet Türbesi
(Ocak 2020)**

Fotoğraflar, Erkan MIZRAB.

EK XII: Kerkük Kalesi'nin Top Kapsı ve Kale Evi (Ocak 2020)

Fotoğraflar, Erkan MIZRAB.